

ERA.T-76.1.1172

P-1314

EESTI NSV MINISTRITE NÕUKOGU RIIKLIK EHITUSKOMITEE
TEADUSLIK RESTAUREERIMISE TÖOKODA

OBJEKT: Viljandi ajalooline linnakeskus

ŠIFR. NR.: _____

TELLIJA: ENSV MN Riiklik Ehituskomitee

TEOSTAJA: Vabariiklik Restaureerimisvalitsus

Viljandi ajalooline linnakeskus

Viljandi linnaehitusajalooline, arhitektuuriajaloo-
line ja kultuuriajalooline ülevaade muinsuskaitse
aspektist. Tekstiline osa. Köide A.

Direktor: _____
/V.Saks./

Peainsener: _____
/K.Aluve./

Projekt-sektori
juhataja: _____
/V.Viikholm./

Peaspetsialist. _____
ajaloo alal: _____
töötaja: _____
/H.Sirel./

Peaspetsialist
arhitektuuri alal: _____
/E.Saaren./

Objekti autor: _____
/H.Sirel./

TALLINN 1969.

VILJANDI AJALOOLINE LINNAKESKUS.

Viljandi linnaehitusajalooline, arhitektuuriajalooline ja kultuurilooline ülevaade muinsuskaitse aspektist.

Koostanud: H. Sirel

VRV van.tead.töötaja

S i s u k o r d

I Sissejuhatus

II Viljandi linna ajalooline kujunemine

1. Viljandi linnus
2. Viljandi linnaehituslik kujunemine
3. Viljandi ajalooline areng
 - 1) Keskaegne Viljandi
 - 2) Viljandi linn XVIII sajandil
 - 3) Viljandi linn XIX sajandi I poolel
 - 4) Viljandi linn XIX sajandi II poolel
 - 5) Viljandi linn XX sajandil

III Viljandi omapära kindlaksmääramine

1. Viljandi linna omapära
2. Viljandi linna üldstruktuuri iseloomustavad jooned
3. Viljandi linna üldine panoraam, siluett
4. Viljandi hoonestuse linnaehituslik, arhitektuuriajalooline ja kultuurilooline hinnang muinsuskaitse aspektist. Muinsusväärtuste säälivuse määr (sajandite lõikes).

IV Esiälgsed muinsuskaitsealased ettepanekud

1. Kaitsetsooni loomine
2. Ehitismälestiste kindlaksmääramine
3. Ehitismälestiste rekonstrueerimise probleemid

V Kokkuvõte

VI Illustratsioonide nimekiri

1. Linnaaplaanid
2. Fotod
3. Kartogramm

VII Kasutatud kirjandus ja arhiivimaterjalid

I Sissejuhatus

Ajalooliste linnakeskuste teadusliku uurimise sihiks on sajandite jooksul mitmesuguste traditsioonide ja tõekspidamiste järgi rajatud linnade linnaehituslike, arhitektuuriajalooliste ja kultuurilooliste väärtuste tundmaõppimine ja nende väärtustele õige hinnangu andmine. Ainult ajaloolistele traditsioonidele tuginedes ja kõiki olemasolevaid väärtusi oskuslikult kasutades, on võimalik säilitada ja rõhutada vanade linnade ajaloolist omapära.

Käesoleva töö eesmärk on anda ülevaade Viljandi ajaloolis-arhitektuurilisest ja linnaehituslikust kujunemisest, määrata kindlaks linna omapära ja selle säilivuse määr, fikseerida ehitusmälestised ja püstitada muud linna rekonstrueerimise probleemid. Käesolev ülevaade on eelseisvate uurimistööde esimene etapp. Töö teine etapp on uurimistööde süvendamine kogu linna hoonestuse inventariseerimine ja konkreetsete rekonstrueerimisettepanekute tegemine.

Töö koostamisel on kasutatud Viljandi Koduloomuuseumi, Riikliku Ajaloomuuseumi, Riikliku Etnograafiamuuseumi, Fr.R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi, Teaduste Akadeemia Keskramatukogu jt. teaduslike asutuste allikmaterjale ja publikatsioone. Töö koostamisel konsulteerisid ja retsenseerisid Viljandi Koduloomuuseumi van.tead.töötaja Henn Moora, prof.V.Vaga, Vabariikliku Restaureerimisvalitsuse peaspetsialist ajaloo alal, kunstiteadlane Helmi Üprus ja arhitekt A.Plaks. Töös on kasutatud Viljandi koduloouurijate sm. Risti, sm. Naanuri ja sm. Mäniku poolt kogutud ajaloolisi materjale ja mälestusi.

II Viljandi linna ajalooline kujunemine.

1. Viljandi linnus.

Inimasustuse jäljed ulatuvad Viljandis V aastatuhandesse e.m.a., s.o. keskmesse kiviaega. Sellest ajajärgust on pärit vanimad linna külje alt leitud muinsusesemed. Soodne looduslik asend suurte maanteed ristumiskohal, Novgorod-Pihkva-Tartu-Pärnu ja Tallinn-Riia kaubateel, ja põlluharimiseks sobiv viljakas ümbrus, aitasid kaasa Viljandi kujunemisele üheks muistse Eesti tähtsamaks sõjaliseks ja kaubanduslikuks keskuseks.

Tootlike jõudude kiire areng I ja II aastatuhande vahetusel, eriti põlispõllunduse kujunemine maaviljeluse peamiseks vormiks, tõi kaasa rahvastiku arvu kasvu ja asustuse kiire leviku. Nüüd asus elanikke ka Sakalamaa kõrgematesse keskosadesse, kus varem kas rahvast ei olnud või oli vähe.

Suurte kaubateede väljakujunemine viis teedevõrgu arenemisele. Teede sõlmedesse hakkas koonduma asustus. Seega olid loodud ajaloolised eeldused linnaliste asulate tekkeks. Ka Sakalamaa kõrgustikul tekib sel ajal suur hulk asulaid: Viljandi, Lõhavere, Olustvere, Suure-Jaani, Karksi, Halliste, Tarvastu jt. Et sellelgi ajal sõditi, näitab meile Sakalamaale rajatud mitme uue linnuse - Sinialliku, Naanu, Lõhavere ja Viljandi - ehitamine.

Viljandi linnus asub Tänassilma, Viljandi, Raudna ürgoru ühel pervel, kõrgel järveäärsel seljandikul. See ürgorg ühendab Võrtsjärve madalikku Pärnu lahega, olles keskusoruks pisematele lamm- ja salkorgudele, mis jaotavad järveäärse seljandiku kolmeks kõrgeks künkaks (vt. linnuse reljeefi skeem).

Viljandi linnuse ajalugu ulatub tagasi kaugesse minevikku. Strateegiliselt soodus asend maakonna südames ja head looduslikud kaitsetingimused ajendasid juba varakult (I a.t. lõppsajanditel) muiitse Sakala tähtsama kantsi Viliende rajamisele. Muinaslinnuse asukohaks osutus kõige sobivamaks eelpoolmainitud järveäärse seljandiku lõunatipp, praegune Kaevumägi, mida läänest ja lõunast piirasid sügavad orud ning idast Viljandi järv. Kantsi alla võetud umbes 1 ha suurust platood eraldas oletatavasti ka põhjaküljelt looduslik vagumus. Soodsatest tingimustest hoolimata tuli nii linnuse rajamisel kui ka hiljem, XI-XII sajandil, teostada ulatuslikke kindlustustöid. Linnus piirati kõrge muldvalli ja palkidest tarandiga. Kuna muinaslinnuse ehitusjäänuseid sisaldav kultuurikiht hävines keskaegse linnuse rajamisel, siis annab meile ülevaate linnuse olemasolust ja ehitusviisist vaid Läti Henriku "Liivimaa kroonika". 1211. aasta linnuse piiramise kirjeldusest selgub, et linnus oli kaitstud kahekordse tarandiga.¹⁾

1211. aastal alistus linnus alles kuuendal piiramispäeval. Alistuti veepuuduse ja langenute rohkuse tõttu. Olles sunnitud nõustuma ristimisega säilitasid viljandlased tegelikult linnuse. Linnusesse lubati siseneda ainult preestritel. Alles pärast eestlaste traagiliselt lõppenud lahingut Viljandi lähistel 1217. a. septembris, langes Sakala koos Ugandiga Saksa Ordu võimu alla. Viljandi ajaloos algas uus võõramaiste anastajate sünge ajajärk.

1) J. Jung, Läti, Henriku Liivimaa kroonika, Tartu 1881, lk. 30.

Pärast Eesti territooriumi alistamist 1227.a. jagasid saksa-
taani feodaalid selle endi vahel ära. Kõige laialdasemad alad
haaras endale ordu, kes valis oma vastsete valduste keskuseks
Viljandi linnuse. 1248.a. moodustati Viljandi ja Suure-Jaani ki-
helkondadest uus administratiivne üksus - Viljandi komtuurkond.
Sellele allusid peale Viljandi veel Põltsamaa, Laiuse ja Tarvas-
tu foogtid. Asetsedes strateegiliselt ja majanduslikult tähtsal
võtmepositsiooni, kujunes Viljandi komtuurkond üsna varakult
Liivi ordu üheks arenenumaks ja tulutoovamaks provintsiks. Vil-
jandi komtuuride sissetulekud olid erakordselt suured. Seitse
Viljandi komtuuri valiti ordumeistri kõrgele ametikohale. XV sa-
jandil oli Viljandi ajutiselt isegi ordumeistri residentsiks.
Kõike eeltoodut silmas pidades saab meile mõistetavaks, miks ra-
jati Viljandisse nii suurejooneline linnus.

Kahjuks on Viljandi linnuse ehitusajaloost säilinud väga
vähe kirjalikke andmeid. Linnuse kiviosade väljaehitamist alus-
tati XIII sajandil. Prof.dr. A.Tuulse oletuste kohaselt oli lin-
nuse esimeseks kiviehituseks mäe lõunaküljel kõrgunud massiivne
suurtest maakividest laotud ristkülikukujulise põhiplaaniga torni-
taoline hoone. Tornlinnuste tüüp levis XIII sajandil Liivimaal
Vestfaali ja Ojamaa mõjutustel. Sellised tornlinnused rajati Tu-
raidas, Paides, Pöides jm. Nad püstitati vähese materjalikuluga
ja lühikese ajaga, pakkudes küllaldaselt kaitset kallaletungi
pühul. Tänapäev on Viljandi tornlinnusest säilinud ainult keldri-
korrus, nn. Villu kelder, ja osa esimese korruse välismüüritisest

XIII sajandil, peale tornlinnuse valmimist, rajati ümber
tornlinnuse kivist ringmüür, mis oletatavasti jälgis mäe ülaser-
va kuju. Selline ebareeglipärane, loodusega seotud linnusetüüp
oli levinud Vestfaali, Saksi ja Reini aladel, levides laialt ka
Vana-Liivimaa varasemas kindlusearhitektuuris. Kahtlemata aval-

dasid siin suurt mõju ka kohalikud traditsioonid. Rajades oma linnused vanade põhielanike kantsidele, pidid vallutajad arvestama olemasolevate tingimustega. XIV sajandil teostatud põhjalikud ümberehitused ja seninä säilinud vähesed varemed, ei luba teha suuremaid oletusi XIII sajandi keskel väljaehitatud kivilinnuse kohta. Ainult üksikud müürijäänused, nende ladumisviis ja sideaine koostis võimaldavad teha oletusi, et vanim XIII sajandil rajatud ordulinnus oli põhiplaanilt ebareeglipärase nelinurga kujuline ehitis, suurema kivihoonega põhjaküljel.

Uus peatükk Viljandi linnuse ajaloos algas XIII-XIV sajandi vahetusel, mil võeti ette linnuse kapitaalne ümberehitus konvendihoonena. See linnusetüüp arenes XIII sajandi keskel Preisis välja vanast kastellikujulisest kindlusehitisest, levides XIII sajandi viimasel veerandil ka Vana-Liivimaaale. Sellised linnused ehitati Pärnu, Siguldasse ja Cesisesse. XIV sajanditel järgnesid neile Viljandi, Aluksne, Põltsamaa, Riia, Tallinna, Narva jt. konvendihooned. XIV sajandi I pool ongi Eesti ja Läti ala konventlinnuste kulminatsiooniperioodiks. Konventhoone tegi läbi mitmepalgelise arengu ja omandas lokaalse ilme. Konvendihoone tüüp mõjutas suuresti ka kindlustatud kloostrite ja piiskopilinnuste ehitusviisi. Seda võib märgata nii Padise kui ka Kuressaare linnuse arhitektuuris.

Viljandi konvendihoone koos oma erakordselt ulatusliku eelkaitsega on läbi teinud mitu ehitusjärku. Kahjuks ei mahu nende põhjalikum ehitusajalooline ja stiilikriitiline analüüs käesoleva töö raamidesse. Seetõttu piirdub autor vaid konvendihoone ja eelkindluste üldise kirjeldusega.

Oma arhitektuurselt välisilmelt on Viljandi linnus lihtne, umbes 13 m kõrgune, korrapärase nelinurga kujuga konvendihoonega õuega selle keskel. Õu omas ristikäigu, mille keskel asus kaev.

Linnuse ehitusmaterjaliks oli tellis ja maakivid. Konvendihoone ühe külje pikkus oli 55 meetrit. Hoone nurgad kanditi dolomiit-plokkidega. Linnuse põhjatiival paiknesid kabel ja kapiitlisaal, idatiivas dormitoorium koos komtuuri eluruumidega. Hiljem valmis läänetiib, kus asusid majapidamisruumid ja viimasena, lõunatiib. Hoone teist korrust, mida kasutati eluruumidena, käeti ka-lorifeeride abil. Konvendihoone ruumid olid avarad. Esindusruumid (kabel, kapiitlisaal ja komtuuri eluruumid) olid kahelöövilised saalruumid, mille ristvõlvide toetusid kahele massiivsele ümarpiilarile. XIV saj. 20-ndatel aastatel alustati I eellinnuse väljaehitamist.

XIV sajandi teisel veerandil algas konvendihoone ulatuslik ümberehitus selleks ajaks lõplikult väljakujunenud ordustiilis. Välismüüride kõrgust tõsteti ning kõik siseruumid võlviti. Mõningal määral muudeti ka hoone põhiplaan. Tõenäoliselt valmis siis ka ristikäik, mille esimese korruse arkaadistiku fragmendid tulid nähtavale 1878.a. arheoloogilistel väljakaevamistel. Konvendihoone loodenurgale ehitati torn "Pikk Herman", mis tugevas-ti flankeeris. Torni alumisel korrusel oli vangla. Samal ehitus-järgul ehitati ümber ka peasissekäik.

Vastavalt Viljandi komtuuri mõjuvõimule ja tähtsusele ordus sai linnus oma siseruumide kujunduse. Linnuse varemetest välja-kaevatud kapiteelid, piilarid, aknaosad, võlviroided ja muud de-tailid, mis on tehtud Saaremaa dolomiidist, on tolleaegse kivi-lõiketehnika meistriteosed ja suure kunstiajaloolise väärtusega. Need arhitektuuridetailid ja skulptuurid on samalaadsed Riia Toomkiriku kapiitlisaali ja ristikäigu skulptuuridega. Osal neist on romaanipärane, osal vara-gooti ilme. Eriti silmapaistvad on dolomiidist raidkapiteelid, mis on pärit XIV saj. I veerandist, ja valmistatud Vestfaalist pärineva meistri poolt.

Konvendihoonet ümbritses välismüür, mille ääres olid hooned sõjasulastele, preestritele ja külalistele. Koos tulirelvade kasutusele võtmisega ehitati lõunapoolsele küljele väljaulatuv flankeeriv kindlustus, samuti etteulatuv väravakindlustus, mida kasutati ka danskerina ning praeguse rippuva silla otsa juures asunud ümmargune nurgatorn (XVI sajandist). Kõik need kindlustornid olid täisnuskse põhiplaaniga. Kõik see kindlustuste süsteem oli konvendihoonele esimeseks eellinnuseks. Idapoolsest küljest kaitses linnust sügav ürgorg, lõunast ja läänest kahekordsed vallikraavid. Veekaitset Viljandi linnusel ei olnud. Kõige ohustatum oli põhjakülg vastu linna. Linna ja linnuse vahele rajati kaks sügavate vallikraavidega eraldatud eeslinnust, milleda peeti ühendust tõstesildade kaudu. Neis eellinnustes asusid sulaste majad, hobusetallid ja moonalaod. Konvendipoolse eellinnuse õuel oli linnuse teine kaev. Linnusesse pääses ainult läbi eellinnuste. Kindlusehituste ainus, kuid tugev välisvärav asus linnapoolse eellinnuse lääneotsas. Samast eellinnusest viis linna tõstesild. Kuna ka linna kindlustusvöönd oli orgaaniliselt seotud linnuse kaitsesüsteemiga, siis kujundas esimene sisuliselt konvendihoone IV eellinnuse.

Viljandi ordulinnus hävis poolakate ja rootslaste vahelistes võitlustes XVII sajandi. Põhjasõda andis talle viimase hoobi. Siitpeale kaotas linnus igasuguse sõjalise tähtsuse. Selle katuseta jäänud müüride ja ehituste kallal tegi ajahammas oma laastava töö. Praegu on Viljandi ordulinnusest säilinud vaid varemed.

(F.1)

2. Viljandi linnaehituslik kujunemine.

Viljandi linn asetseb Sakala kõrgustiku keskosas. Täna silma-Viljandi-Raudna ürgorg eraldab kõrgustiku põhjaosa lõunaosast, mida lõhestavad rohked lamm- ja sälskorud. Need on tekkinud pärast jääaega. Kuna siinse geoloogilise aluspõhja moodustab vetetegevusele vähe vastupidav devoni liivakivi, siis on see soodustanud mitmesuguste pinnavormide tekkimist. Viljandi ürgoru lammil asub 4,5 km pikkune ja kuni 250 m laiune orujärv. Järve lõunaotsast voolab välja 7 m laiune ja 2 m sügavune Raudna kanal, mis suubub Raudna jõkke (Pärnu vesikond). Põhja suunast voolavad Viljandi järve Kõsti oja ja Valuoja. Järve toidab hulk allikaid. Keskmise järve veetase on 42,1 m üle merepinna. Veelahe asub järve põhjatipust 250 m kirde suunas ja on ligikaudu 1 m kõrgemal järve pinnast. Järve mõlemad otsad on madalad ja pehmete kallastega. Lõunapoolne järve ots pidevalt soostub.

Linn asub kolme suure oru - Valuoja oru, Kõsti oru ja Viljandi ürgoru vahelisel maa-alal, mida omakorda lõhestavad väiksemad sälskorud. Vaba väljapääs on ainult põhja poole (vt. linna relieffi skeem XII-XIII sajandil ja kartogramm nr.1).

Üle järve asuv künklik mäekallas on kaetud lehtpuu-, osalt okaspuumetsaga, moodustades vastaskaldal asuva linnaga huvitava kontrasti.

Linnataoline asula tekkis Viljandisse juba enne Saksa ordu-rüütlite sissetungi Liivimaale.

Akadeemik H. Moora uurimused näitavad, et Eesti vanimate ja suurimate linnuste (Viljandi, Tartu, Otepää) juurde tekkisid juba varakult kauplemispaigad, laada- ja turukohad, kus peeti poliitilisi nõupidamisi, rahvakoosolekuid ja usundlisi talitusi. "...Suuri linnuseid ei peetud üleval mitte kohalike saraskondade rühmade poolt, vaid kihelkondade poolt, millest ka nimetus "kihelkonna" ehk "maalinnus". Asudes suurte liiklusteede juures, said nad sellest suurt kasu. Nende külje all küldes harrastati kauplemist ja käsitööd, koondades linnustesse vara ja jõukust. Nõnda said linnused poliitilise ja usundilise elu keskkohadeks. Niisugustest linnustest kujunesid koos nende juures olevate asulatega meie ajaloolised alevid ja linnad.²⁾

Magister E. Laidi arvates omas Viljandi linnus juba kõiki linnalise asula iseloomulikke tunnuseid.³⁾

Seega võib öelda, et ühiskondlik differentseerumine püsivate linnataoliste asulate kujunemise näol ulatub Eestis juba muinasaja lõppsajanditesse, ega pole tekkinud alles keskaja lävel võõrastel eeskujudel.

Keskaegsed linnad meie kodumaal ei loodud suurelt osalt mitte uutena, vaid nad kujunesid mõnevõrra muutunud vormis vanade asemele, pärandades sel viisil sagedasti muinasaegseid asustustraditsioone meie päevini.⁴⁾

2) H. Moora, Muistsed Eesti linnused, Tartu, 1939, lk. 12 ja 14.

3) E. Laid, Muistsed Eesti linnused, Tartu, 1939, lk. 206.

4) E. Laid, Samas, lk. 206 ja 207.

Kahjuks on meie linnade vanim ajalugu senini arheoloogiliselt läbi uurimata, mistõttu on võimatu anda täpsemaid andmeid nende asukoha ja tekke kohta.

Alles konkreetne arheoloogiline materjal ja vanimate linna-
plaanide detailne analüüs loob alused varase linnaehitusajaloo
uurimiseks ja tõsiste teaduslike järelduste tegemiseks. Võib ar-
vata, et linnuse juurde rajatud esialgne turukoht, mille ümber
tekkis linnataoline asula ja esimene linnatuumik, tekkis loodus-
likku reljeefi ja strateegilisi kaalutlusi arvestades mitte eri-
ti kaugele linnusest. Keskaegsete linnakeskuste teket jälgides
võib analoogiate põhjal öelda, et esialgsed kauplemiskohad tekki-
sid vahetult linnuse jalamil asuvale liiklussõlmele. Linnus oli
neil otseseks kaitseks. Linnusesise turuplatsi leiame nii Pihk-
vas, Szezecinis, Bernis, Brügges, Tallinnas, Rakveres jm. Mõne-
des linnades laienes esimene turg hilisemaks peaväljakuks (Brüg-
ge); teistes, nagu Pihkvas ja Viljandis, tuli sellele linna are-
nedes uus asukoht leida.

Eelpooltoodut arvesse võttes võis Viljandi esimene asula-
koht ja linnatuumik tekkida praeguse Pioneeri ja V.Kingissepa
tänav vahelisele kõrgendikule, linnuse väravate ette, vanade
maanteede ristumiskohale. Siit oli otseühendus linna kaugemate
tagamaadega nii Tartu-Pihkva (pr.V.Kingissepa tänav) kui ka Pär-
nu-Riia-Tallinna suunas (pr.Pioneeri tänav). Muidugi on selline
seisukoht vaid ajaloolaste-arheoloogide esialgne oletus, mis va-
jab edaspidiste uurimuste käigus täpsustamist. Arheoloogilised
kaevamised antud piirkonnas aitaksid lahendada linna tekke ja
linna varasema ajaloo probleeme teadusliku konkreetseuse ja põh-
jalikkusega.

XIII sajandil, kui algas saksa ordulinnuse laiaulatuslik väljaehitamine, arenes ja laienes asula. Tekkisid uued linnatuumikud uute iseseisvate asustuskolletega. Asula kasvades nihutati väikeseks jäänud kaubitsemiskoht edasi praegusele J.Tompi nimelisele platsile, uuele Tartu-Pihkva-Riia ja Tallinna teedesõlmele (pr. V.Kingissepa ja Kauba tn.). J.Tompi nimelise platsi piirkonnas kujunes välja keskaegse linna esimene elujõuline asustustuumik. Vastavalt maapinna reljeefile kujunes välja keskaegse linna esialgne asustusalala piir ja tänavate võrk (vt. linna reljeefi skeem XII-XIII sajandil).

XIII sajandil ulatus linna asustusalala piir kuni Storkeni (pr.Kauba) tänavani ja oli ümbritsetud muldvalliga. 1269.aastal nimetatakse asulat esmakordselt linnaks (civitas). XIII sajandi lõpul ehitati linna turuplatsi äärde Püha Johannese ja Püha Clara kirik (linnakirik), mida ümbritses kalmistu. XIV sajandi alguses asutati linna Püha Franziskuse klooster, mille juurde ehitati kloostri kirik (pr. Jaani kirik).

Olles saanud endale linna juriidilised õigused, tekkis linnal vajadus kindlustatud administratiivse ja territoriaalse terviku moodustamiseks. XIV sajandil algab linnamüüri ehitamine. Formeerub lõplikult keskaegse linna territoorium kui linnaehituslik tervik kogu oma struktuuri iseärasustes. Linnus ja linn kujunevad nüüd üheks linnaehituslikuks tervikuks. Kindlustatud linnast saab linnusele neljas eelkindlus.

Viljandi linnamüürist on säilinud ainult üksikud fragmendid. Ettekujutuse tema võimsusest saab ainult vanade plaanide ja arhiiviürikute põhjal.

Linnal oli algselt kaks väravaehitust: neljatahuline Riia väravatorn läänemüüris ja samasugune neljatahuline Tartu väravatorn põhjamüüris. Vanade plaanide järgi otsustades olid need

väga võimsad tornid. Nad eendusid tugevasti müürijoonest, mis näitab, et nende ehitamine toimus pärast 1350.aastat. Peale mainitud väravatornide oli ringmüüri loodenurgal väike neljahüuline müüritorn ja kirdenurgal poolümar torn. XVI sajandi plaanidel on näha ringmüüri idaküljel võimsat ümartorni nimetusega Kass, mille kõrval asus Moskva värav. Torn ehitati arvata-vasti venelaste poolt, kelle käes Viljandi oli aastail 1560-1582. Torn meenutab samal ajal Tartu ehitatud Moskva rondeeli. Kassist lõuna pool oli väike poolümar torn. Üldse oli linnamüüris tornide arv suhteliselt väike ja nende kaugus üksteisest küllalt suur. Väljaspoolt linnamüüri piiras linna veega täidetud vallikraav.

Kohalike looduslike tingimuste, maapinna reljeefi ja olemasolevate liiklusteede suundadele vastavalt kujunes välja kesk-aege linnaplaan. Keskaegse linna territooriumi kujunemisel olid otsustavaks teguriks looduslikud sätkorud, mis ringina põhjast, idast ja lõunast piirasid linna. Need looduslikud orud kasutati ära vallikraaviks. Ainult linna lääneservale, pr. Tallinna tänava äärde, rajati kunstlik kraav. Vallikraavi suunale vastavalt kujunes ringtänav ümber keskaegse linnatuumiku, Keskaegne linn jäi künkale, mida eraldas linnusest, linnapõhjapoolsetest tagamaadest ja Viljandi järvest sügav org. Ringmüüri sees kujunes välja kompositsioonilt selgejooneline ja reegli-pärane linnaplaan, mis oma ülesehituselt on väga sarnane keskaegsetele saksa kaubalinnadele. Linna peateljeks oli Lossi (prägeu V.Kingissepa) tänav. Peateljega ristusid põiktänavad Storkeni (pr.Kauba) ja Sea (pr. Väike-Turu) tänav. Neid ühendasid omavahel väiksemad abitänavad. Peatänav kulges põhjamüüris olevast Tartu väravast kuni linnuse sissepääsuni. Lossi (pr. V.Kingissepa) tänava ääres asetses linna nelinurkne peaväljak, turuplats, mille idaküljel asus linnakirik teda ümbritseva kalmistuga. Väljaku lõunaserval

Sane north

Ln. 22

mt andnd

missyume old text

L-Ech lemede
volwle

asusid raekoda, linna haigla ja kool ning üksikud elumajad. Peaväljakult viis Storkeni (pr. Kauba) tänav linna lääneserval asuva Riia väravani, mille ees asus heinaturg (vt. linnaplaan a.1599).⁷⁸³

Linnamüüri piiratud linna territooriumil elas XIV-XV sajandil 1500 elanikku, kusjuures väljaspool linnamüüri olid rahvarohked eeslinnad.⁵⁾

Linnamüüri ja vallikraavi väljaehitamisega muutus linna territooriumi laiendamine edaspidi praktiliselt võimatuks. Linn sai areneda ainult sisemiste reservide arvel. Tegelikult polnud Viljandi nii tihedalt asustatud nagu näiteks Tallinn. Tänavate ääres olid peahooned, nende taga kruntide sügavuses majandushooned, õued ja aiad. Seni teadaolevate andmete järgi oli enamik linna hoonest ehitatud kivist või siis vahvärk-konstruksioonis. Peatänavate ääres olid isegi kolmekorruselised majad. Ehitiste arhitektuuri kohta puuduvad andmed, kuid analoogiate põhjal võib oletada, et Viljandi oma välisilmelt sarnanes teiste selleaegsete Lõuna-Eesti linnadega.

Franziskaanlaste klooster ja linnakirik teda ümbritseva kalmistuga moodustasid omaette kaks suuremat arhitektuurset ansamblit, mis haarasid enda alla suure osa linna territooriumist (F - 2,3).

1560.aastal, Vene-Liivi sõjas, keskaegne linn koos oma hoonestusega suures osas hävis.

XVII sajandil käis Viljandi poolakate ja rootslaste vahelises võitluses korduvalt käest kätte ja muutus varemeteväljaks. Nii linnus kui ka linnakindlustused (linnamüür ja tornid) suures

5) Eesti Arhitektuuri Ajalugu, Tallinn, 1965, lk.48.

housens: ~~see~~ linn on
sammh mōise mee; i
see miltcevlilt neverdadd
whisnet vithat
mōise > c linn
meed.

mit sayntel linnegleevold?
Hoy

osas hävisid. Rootsi võimud, kes linna lõpuks endale said, ei hakanud linnust ega linnakindlustusi enam ulatuslikumalt taastama ega ajakohastama. Selle aja kestel ei tekkinud vana linnatuumiku ümber ühtegi uut kvartalit. Linnaplaan jäi muutumatuks. Linn, mis vaevalt kerkis tuhast, kaotas oma õigused ja sattus mõisa ülemvõimu alla. Mõisa maad, mis piirasid rõngana linna, ei andnud talle mingisuguseid võimalusi territooriumi laiendamiseks (vt. linnaplaan a.1689).

Uue täieliku hävingu tõi kaasa Põhjasõda. 1703.aastal tungisid Vene väed Viljandi peale. Siinne nõrk rootsi garnison laskis õhku oma moonalaod linnuses ja taganes. See, mis linnast ja linnusest järele jäi, hävis tules. Siitpeale kaotas linnus oma sõjalise tähtsuse. Selle katuseta jäänud müüride ja ehituste kallal tegi ajahammas oma töö.

XVIII sajandil püsis Viljandi pikka aega mõisast sõltuva alevi seisundis. See takistas linna arengut nii sisemiselt kui ka territoriaalselt.

Linna areng kulges kahes eri osas: müüriga piiratud linnalevikus ja müüride taga paiknevates eeslinnades, mis asusid mõisamaadel ja mille ühinemist linnaga takistas müüride-esist hoonestamata vööndit nõudev ehituseeskiri.

1724.aastal oli 67-st linnamüüri sees olnud krundist kasutusel 40 krunti. Enamik ehituskrunte olid hoonestamata.

1783.aastal sai Viljandi Kreisilinna õigused. See andis uuesti võimalusi linnaehituslikuks arenguks. XVIII sajandi lõpul on linnaplaanidel näha juba kahekordseid kivihooneid. Linna tänavate võrk jäi keskaegseks. Sellele lisandusid uued tänavad linna idaserval, teiselpool linnamüüri: Kassisaba (pr. Oru) ning Kraavi tänav. Eeslinn Tartu tänavaga asus linna põhjaküljel, s.o. praeguse Tartu tänava ümbruses, kuna aga Tallinna tänava poolne

1500 = nejez. hour
vilihuyeye

7/1

majed ne deiver
1780 = pleed

18.1. April
1789

N-land samuh
muisa meel

külg oli ilma eeslinnata. Siin asusid mõisapõldude vahel mõisa majapidamishooned - karjalaut, valitseja maja, rehi ja kõrts. Mõisa härrastemaja asus esimesel Kirsimäel (hoone lammutati kodanliku aja lõpul).

XVIII sajandi gravüüridel näeme kaht rida eeslinna maju praeguste Tartu ja Liiva tänavate joonel kuni järveäärse heinamaani ulatuvat. Ka näib maju olevat pr. Pioneeri tänava oru nõlval. Keskajal linnale kuulunud maad väljaspool linnamüüri olid võetud mõisale. (F - 3,4,5; vt. linnaplaanid a.1784, 1785, 1790 ja 1799).

XIX sajandi I poolel laienes linna territoorium väljaspoole traditsioonilisi linnapiire, ulatudes kuni praeguse C.R.Jakobsoni tänavani. Uus linnaosa planeeriti erinevalt vanalinnast reeglipäraseks, täisnurkselt lõikuvate tänavate võrguga. Põhiplaanil oli see trapetsikujuline ja liitus vanalinna põhjapoolse küljega. Hoonestati ka ürgoru järvepoolsed veerud. Läänest piirasid linna endiselt mõisamaad, mistõttu linn ei saanud selles suunas kasvada (vt. linnaplaan 1832).

XIX sajandi II poolel ei saanud linn enam territoriaalselt laieneda, kuna mõis, kelle maad linna piirasid, keeldus uusi maid loovutamast. Uusehitusi võis püstitada ainult vanade hoonete asemele. Linna territoorium jäi kogu sajandi II poole kestel endiseks. 1881.a. rahvaloenduse järgi elas linnas 3385 ja eeslinnades 1490 elanikku. Seega kokku 4875 inimest. Linnas oli 716 puu- ja 82 kivimaja.

Linnast tunduvalt kiiremini laienesid eeslinnad, mis paiknesid mõisa- või kirikumõisamaadel. Eeslinnade elanikkond olid peaaegu eranditult eestlased. Ka linnas saavutas eestlaste arv rõhuva ülekaalu.

Asudes väljaspool linna maid ei allunud eeslinnad linnale.

Suuremateks eeslinnadeks olid Tartu tänava äärne Kivistiku linna-osa, Ridaküla ja üle Valuoja asuv Kantreküla. Kantreküla arengule andis suurema hoo kitsarööpmelise raudtee ehitamine 1897. ja 1900. aastal. Linna piiriks jäi XIX saj. II poolel praegune Tallinna tänav, edasi läks piir pr. Jakobsoni ja Uue tänava vahelt kuni nüüdse II Keskkooli pargini ja siit linna haiglani. Tartu tänava mäe ja nüüdse staadioni kohalt ulatusid linna maad järveni välja. Lossivaremete piirkond kuulus mõisale. Praeguse linna administratiivhoone ja selle esise väljaku kohal asus mõisa viljapuuaed. (F - 6 ja 6-A) (vt. linnaplaan 1863-1863, 1867 ja 1879).

XX sajandi alguses oli linna pindala 46,36 ha. Algas eeslinnade ja vanalinna kokkusulamise protsess. Eeslinnades tekkisid uued majanduslikud tsentrumid. Eriti kiiresti arenes Kantreküla, kuhu sajandi alguses rajati rida tööstusettevõtteid.

1914. aastal hakati välja andma ehituskrunte raudteejaama ja Riia maantee vahelisele maa-alale, mis senini oli hoonestamata. Siinne individuaalelamute rajoon kasvas kokku Kantreküla tööstusrajooniga.

Kodanliku riigi algpäevil ühendati eeslinnad administratiivselt linnaga. Linna senine territoorium kasvas mitmekordseks. Linna uute planeerimiskavade koostamine läks erialase ettevalmistusega inseneride ja arhitektide kätte. 1926-1930. aastatel planeeriti ja kujundati Valuoja park, projekti autor oli arhitekt Lepp. 1930-ndatel aastatel algas Uuslinna, individuaalelamu rajoonide rajamine, nii linnast põhja, lääne kui ka loode suunas. Linna põhjaservale rajati Uueveski aedlinn, kruntide suurusega keskmiselt 3000 m². Uueveski on oma rohkete puisteede hoonete paigutuse ja kruntide rohke haljastusega õnnestunud linnaehituslik saavutus.

1929-1934.aastatel koostati arhitekt A.Soansi poolt linna loode- ja põhjarajoonide (Paala linnaosa) planeerimise ja hoonestamise projekt. See linna planeerimiskava oma kaarekujulise tänavatevõrguga jäi aluseks ka 1947.aastal sama autori poolt koostatud uuele linna generaalplaanile.

Sõjajärgsetel aastatel on koostatud Viljandi kohta kolm planeerimise ja hoonestamise projekti. 1947.a. arhitekt A.Soansi poolt. 1964.a. arhitekt F.Berensi poolt ja 1968.a. arhitektide M.Porti ja M.Meelaku poolt. Viimane projekt lähtub 1964.a. generaalplaanist ja kujutab endast linna tsoneerimiskava koos järveäärse ala heakorrastuse ja hoonestuse arhitektuur-planeerimislahendusega. Arhitektide M.Port'i ja M.Meelaku poolt antud planeerimiskava lahendused on huvitavad ja kaasaegsed. Selle planeerimiskava täpsem analüüs leiab käsitlemist eraldi tööna.

will be 13
part?
9/1

3. Viljandi linna ajalooline areng.

1) Keskaegne Viljandi.

Viljandi nime mainitakse esmakordselt araabia maadeuurija Idrisi "Geograafias" 1154.aastal. Seda ei saa aga veel lugeda lõplikult tõestatuks, sest täpsematel geograafia-alastel vaatlustel selgub rida vasturääkivusi. Vanemaid kirjalikke teateid Viljandi linna ja rajooni kohta leiame Läti Henriku Liivimaa kroonikas, kus muistset Sakala maakonda (Sackala, Saccala, Saccele) nimetatakse korduvalt, 1208.aastast alates. Siin asub kaks muinaslinnust - Viljandi (Viliende) ja Lebola (Leole, ka castrum ad Palam), millede ümber 1211.aastast alates toimusid ägedad võitlused. Feodaalse killustatuse perioodil kuulus Sakalamaa Liivimaa orduriigi koosseisu. Vallutajate võimu tugipunktideks said Viljandi, Karksi ja Tarvastu ordulinnused. Neist esimene oli komtuurkonna, teised foogtkondade keskusteks. Viljandi ordulinnus rajati kohe pärast Sakala vallutamist. Ordulinnuse juurde tekkis kiiresti kaupmeeste ja käsitööliste asula, kellele võimaldas tööd ja teenistust linnuse rohkearvuline elanikkond ja kauplemine ümbruskonna talurahvaga. Esialgne linn oli ümbritsetud muldvalliga ja ulatus nüüdse J.Tompi nim. platsi ja Kauba tänavani.

1269.aastal sai Viljandi linna õigused. Linn sai vapi ja pitsati. Linna esimese vapi embleemiks oli roos. Esimene linnavapi kujutis on 1432.aastast pärineval pitsatijäljendil (F-8). Vapikilbil, mille vasemast nurgast kasvab välja poolpõiki rist, näeme viielehelist roosiõit. Roosid südamikku ja kroonlehtede rootsusid markeerivad reljeefsed punktikesed. Kroonlehtede vahel on saledad

1. The first of these is the

the second of these is the

!

see *frankliniella* ul.
Wi. P. H. Francis

?

will 2 in *reputant*,
ent 1 hr.

!

tuppelehed. Vapikilbi kohal on 10 ümmargust punkti. Vapikilpi ümbritseb tekst "Secretom der Statvum", millest järeldub, et pitsat oli salajane. 1548. aastast oli kasutusel uus roosivapp, mis oli mõningate muudatustega. Kolmas roosivapp pärineb aastast 1593 ja 1682. Selle kujundus oli põhiliselt endine.

XV sajandil sai Viljandi endale veel teise vapi, nn. Suure vapi ehk Maarjavapi, mille esimene pitsatijäljend on aastast 1465 ja 1599 (F.-9). Hiljem olid mõlemad linnavapid pro pitsatid kasutusel.

XVIII sajandil kinnitati uus linnavapp, mille aluseks võeti keskaegse kahe linnavapi ühine kombinatsioon (F-10).

Viljandi oli keskajal kaubalinn, mida peale suurte kaubateede läbis ka Pärnu-Viljandi-Tartu veetee. Seda veeteed kasutati kaupade veoks Pärnusse ja Tartusse. Suurtel lamedapõhjalistel paatidel kulges liiklus mööda Raudna ja Tänassilma jõge. Kaubeldi vilja, lina, vaha ja nahkadega, mida veeti välismaale Pärnu sadama kaudu. Viljandi kuulus Hansa kaubalinnade liitu. Linn saatis oma saadikud hansapäevadele. Kuna Viljandi oli ordulinn, siis oli linnavalitsuse kõrgemaks instantiks lossi komtuur. Lossi komtuurile allus linna raad, kuhu linnakodanikud valisid oma hulgast 12 raehärrat ja 2 bürgermeistrit. Linnas oli palju jõukaid kaupmehi ja käsitöölisi. Kaupmeestel oli oma gild, nn. suurgild. Linna hariduse ja tervishoiu eest hoolitsesid Püha Franziskaani kloostri mungad. Mungad kasvasid sigu, kelle rasvast valmistati rohtusid (eriti pidalitõbiste raviks). Sead olid linnas pühad loomad, kes, kellukesed kaelas, liikusid takistamatult linna tänavatel. Õhtul aeti sead munkade poolt linnast välja Seasaarele. Sellega seoses tekkis linnas Sea tänav (pr. Väiketuru), mis kandis oma keskaegset nimetust sõjajärgsete aastateni. Linna peaväljakuks oli turuplats, mille ääres asus kahe torniga linnakirik, teda ümbritseva

2

Kinin vö
kebel?

Temple wölte
amakeu it olo
vllito.

in her
samb
b

kalmistuga. Turuplatsi ääres asusid ka teised tähtsamad linna administratiivhooned, raekoda, haigla ja koolimaja. Kõik linnamajad olid kiviehitused või siis vahvärkkonstruktsiooniga. Linna maa-ala kitsendas Franziskaani klooster oma kirikuga ja linnakirik kalmistuga. Endist kloostrit meenutas kaua Munga tänava nimetus.

Linnamüüri taga, väikestes puumajades elasid vaesed, saksa ja eesti käsitöölised. Siin asus ka pidalitöbiste haigla ja kirik, mida peeti ülal ordu poolt.

Keskajal kuulus linnale 1500 vakamaad maad, mis oli jaotatud linnakodanikele. Linna lähedases Karula metsas oli linnaelanikel puuraiumisõigus ja järvel kalapüügiõigus. Linn ise oli korrastamata. Tänavatel puudus sillutis. Enamikel linnaelanikel oli kariloomadega majapidamised, mis andis linnale naturaalmajanduse ilme.

1560.aastal vallutasid Vene väed Viljandi ja põletasid selle maani maha. Viljandi vojevoodiks määrati Aleksei Adašjev.

1582.aastal läks Viljandi Zapolje rahulepingu järgi Poola võimu alla. 1599.aastal olid juba pooled majakrundid linnas poolakate käes. Lossi garnisoni moodustasid ungarlased. Kloostrisse asusid jesuiidid, kes võtsid haigla oma hoolduse alla ja asutasid linna esimese seminari. Poola võimude poolt teostatud revisjonide andmed on publitseeritud (Polska XVI wieku 1915). Neis on rohkesti andmeid keskaegse linna elu-olu kohta. Selle revisjoni protokollid ja jesuiitide praosti Dionysius Fabriciuse kroonika sisaldavad rikkalikku allikmaterjali keskaegse Viljandi kohta.

1600.aastal algas Poola-Rootsi sõda. Linn käis käest kätte ja hävis täielikult.

1622.aastal jäi Viljandi lõplikult rootslastele. Kinnitati rootsi linnaõigus. Gustav Adolf läänistas lossi oma väejuhi

Pontus de la Gardiele. Linn langes Viljandi mõisa surve alla, kaotades oma magistraadi ja kõik õigused. Linna kogukonna eesotsas seisis linnavanem. 1682.aastal oli linnas vaid 55 perekonda ja 43 maja, 12 maja olid ehitamisel. Linna käsitöölised töötasid ümbruskonna mõisades. Linnas oli 1 kool, mida juhtis köster ehk kantor, kelle kasutada oli väljaspool linnapiiri asuv kantremaa. Kõik linna maad läksid mõisale. Ainult mõis võis anda loa linna elama asumiseks.⁶⁾

-
- 6) Viljandi ajaloo kohta on rohkesti materjali kogunud kirikuõpetaja Wostren-Doll, kes uuris Rootsi ja Poola arhiivides Viljandi kohta käivaid materjale ja kelle poolt on kopeeritud Rootsi Riigiarhiivis asuv Viljandi plaan a.1599.

Vanim plaan 17. saj. II p.
W. Doll rekonstrueerib 1599. a. poola
uurijate põhjal olukorda linnas.

provis
Tues (44)
London

John K. K. K. K. K.

?

2) Viljandi linn XVIII sajandil.

Pärast Eesti ala ühendamist Venemaaga Põhjasõjas, saabus maale paarisaja aastane rahuliku elu periood. Ühinemine Venemaaga lõi soodsad tingimused kaubanduse arenemiseks, käsitöö ja manufaktuurtööstuse kasvuks. Senine administratiivne jaotus, mis jagas Eesti kaheks osaks - Eesti- ja Liivimaa kubermanguks - jäi kehtima. Viljandi linn koos Viljandimaaga kuulus XVIII sajandi 80-ndate aastateni Pärnu Kreisi ehk maakonna koosseisu. Viimane omakorda Liivimaa kubermangu. Asjaolu, et Viljandi ja tema ümbrus ei moodustanud omaette maakonda, mõjus raskesti linna olukorrale ja pikendas tunduvalt sõjahaavade parandamist.

Põhjasõja poolt tekitatud kahjud ja sellele järgnenud katku tagajärjed olid katastroofilised. Linn oli põletatud maa- ni maha. Linnaelanike arv ulatus paarikümneni. Linna arengut pidurdas administratiivsete õiguste puudumine. Olles sattunud XVII sajandil mõisa sõltuvusse, ei saanud linn normaalselt kasvada ega areneda. XVIII sajandil sattus linn veel enam mõisast sõltuvusse. Peale Põhjasõda kuulus Viljandi mõis, s.o. endine lossilään, riigile ja renditi viimase poolt välja. 1744. aastal kinkis keisrinna Jelisaveta Viljandi mõisa oma õuedaamile Maria Tšoglokovile päritavaks omandiks. Viimase järglastele jäi mõis kuni XIX saj. keskpaigani. 1745 võttis mõis kõik linna maatükid, heinamaa, kalapüügi õigused ja karjamaad ~~de facto~~ ära. Mõis mõistis linnakodanike üle kohut. Peaaegu kogu XVIII sajand möödus linna lakkamatus vägikaikavedamises mõisaga ("lossiga"). Viimane püüdis linna oma pärisvalduse seisundisse viia. Linna

Freymann.
1773 a 532 d.
/ Bestellungs skhkh,
n 21/

2 in richt:

clanik je kodanik

Hypel III bei 320 - kodanti
an 80

WV

seisund oli äärmiselt raske. Linnal puudus oma administratiivne keskne organ. Isegi Hupel kahtles veel sajandi lõpul, kuidas Viljandit nimetada. "Mõned nimetavad seda kohta vaid aleviks", kirjutab ta⁷⁾. Linna tolleaegsest välisilmest kirjutab A.W.Hupel, et see oli armetus seisundis. Üksikud äsjaehitatud elumajad sarnanesid rohkem taluhoonetega. Need olid puust, õlgkatusega madalad onnid⁸⁾. Linnamüürist olid XVIII sajandil säilinud vaid varemed. Vainult vallikraav oli veel küllalt sügav⁹⁾. Linnamüüri saatus oli Viljandis sama, mis Tartuski. Selleks, et kiiremini taastada elamuid, lubati linnarahval müüridelt kive murda. 1741.aastal oli Viljandis 45 maja, kõik puust. 1768.aastal ehitati esimesed kaks kivimaja pärast Põhjasõda. Hupeli kirjelduste järgi asus linnas üks kirik. Sajandi lõpul kui Viljandisse mahutati Pihkva sõjaväepolk, ehitati juurde puust vene kirik (F-11).

1773.a. elas Viljandis linnaarhiivi andmeil 370 elanikku, need olid vabad linnakodanikud, s.t. sakslased¹⁰⁾. Nende hulgas ei olnud ühtegi aadlikku ega vaimulikku (pastor elas juba nähtavasti väljaspool linna kirikumõisas). Lisaks ülalmainitute elas linnas mõisnike loaga pärisorje ning talupoja seisusest, eestlasi kes ei kuulunud otseselt ühelegi eraomanikule ja olid enamikus linna külge kinnistatud. Eeslinna elanike arv pole teada. Hupeli andmeil elas 1780-ndate aastate algul linnas juba 380 kodanikku. Väljaspool linnakraavi oli ruumipuudusest tingituna juba püstitatud 10 kodaniku maja lisaks "...saunadele, kus elavad eestlased, kes enamikus on linna pärisorjad".¹¹⁾

7) A.W.Hupel, Topografische Nachrichten von Lief-, und Estland III, Riga 1782, lk.322. *Hupel I, 1774 lk. 86*

8) A.W.Hupel, Samas, lk.320.

9) A.W.Hupel, Samas, lk.321.

10) RAKA, F.1002, n.3, s.ü.43.

11) A.W.Hupel, Topografische Nachrichten von Lief- und Estland I, Riga 1774, lk.289. *hoop > Hupel III, 321. 1774 - nur ein Paar Bürger (H.II) lk.288*

July 15
on 15th
1920

linel polmek²⁴
? 5.4.1

Vahetult linna kõrvale oli mõis ehitanud linna privileege rikkudes Seasaare k^õrtsi (F:12). Linna kaebekirjades öeldakse, et hooletu tulega ümberkäimise tõttu ähvardab k^õrts iga hetk süttida ja saada suure, kogu linna haarava tulekahju põhjuseks.¹²⁾ Et see kartus tolleaegsete tingimustega arvestades ei olnud sugugi asjata, seda tõendavad mitmed suured tulekahjud. Linn põles 1765. ja 1770.aastal. Tulekahjude levimise takistamiseks tegi kindralkuberner 1782.aastal Viljandile korralduse, mille kohaselt kõigil ehitatavatel majadel pidid olema kivist katused. 1769.a. määrusega ei tohtinud Viljandis keegi tulla piibuga tänavale, või õue. Vastasel juhul trahviti teda ühe rublaga ja piibu äravõtmisega.¹³⁾ Linna tänavate korrastamiseks kehtestati määrus, millega iga krundi omanik pidi oma krundi esise tänava sillutama kividega 3 jala laiuselt. Turuplats sillutati ühiselt.

Kodanike elukutsed on arhiividokumentides suure tähtsusega loetletud. Nii elas sellal linnas 6 kaupmeest, apteeker, 2 haava-¹⁴⁾ arsti, 3 kullasseppa, 5 lukusseppa, 2 juuksurit-parukategijat jne. Tsunfte Viljandis sajandi keskel ei olnud. Siinsed käsitöölised olid kirjutatud Pärnu, Tartu, Riia või Tallinna tsunftidesse.

XVIII sajandil oli linna kaubanduse aluseks lina ja loomanahkadega kauplemine, vähemal määral linaseemnete ja vaha väljavedu. Halvad teeolud aga takistasid tihti teiste linnadega kaubavahetust. Hupeli andmetel oli linnas siiski kaupmehi, kes olid väga heal järjel. Sool toodi sisse Pärnust, rauakaubad ja tubakas Tartust, muu vajalik kraam Riist ja Tallinnast.

12) RAKA, F. 1002, nim.3, s.ü.43.

13) RAKA, F.298, n.4, s.ü.14.

14) RAKA, F.1002, nim.1, s.ü.101.

Kord aastas peeti linnas laata, mis kestis 2 päeva. Turupäevi oli sajandi algul nädalas üks, alates 1772.aastast aga kaks korda. Kõik talupojad, kes linna tulid, pidid oma kaubad turul ära müüma. Alles õhtul, kui kaup jäi alles, võisid nad selle mõnele linna kaupmehele maha müüa. Selline turuseadus takistas kohalikel kaupmeestel kaupade kokkuostu ja võimaldas talupoegadel oma saadusi vabalt müüa. Manufaktuure linnasei olnud.

Linnas töötas üks saksa kool. 1772.a. asutati ka eeslinnade lastele kool.

Linn allus täielikult mõisale. Mõisa käes oli ka talurahva-kaubandus. Ostes üles põllumajandussaadusi, müüs ta neid soola, raua jt. käsitöötoodete vastu. Linn maksis kõik maksud riigile mõisa kaudu. Linnal puudus oma magistraat (linnavalitsus).

1783.aastal, seoses Katariina II asehaldusreformiga, muudeti Viljandi Kreisisilinnaks. Linnale tagastati kõik linnaõigused. Valiti linna magistraat ja kehtestati tsunftikorraldus. Linnas loodi 4 tsunfti: rätsepad, kingsepad, tislerid ja sadulsepad. Katariina II kinkis Viljandile Viiratsi mõisa ja taastas kalapüügiõiguse järvel. Kaotati maamaks. Peaaegu terve sajandi kestnud võitlus mõisaga lõppes linnale soodsalt, millega pandi alus linna tulevasele arengule. Linna majandusliku ja administratiivse keskuse tähtsus hakkas uuesti tõusma. Linna voolas juurde uut kapitali, mis soodustas edasist linnaehituslikku arengut. Et mõis piiras rõngana linna, tuli viimasel omale avarama eluruumi võitmiseks mõisaga veel korduvalt lahinguid lüüa.

1784.aastal oli linnas juba 603 elanikku. Enamus krunte olid juba hoonestatud. Peale kiriku ja kahe kivimaja oli siin 46 puust elumaja.¹⁵⁾ XVIII sajandi lõpul on linnaplaanidel ja gra-

15) A.W.Hupel, Topografische Nachrichten von Lief- und Estland III, Riga, 1782, lk.322.

(Hupel I, 287-88) 1784. aasta võit 1782. aastal võidetud kooli ja see peamised

Lutn - 500
Kasube - 000 (d. l. l.)
sumelie na

Munge - 500 (1784) -
na Pioneer l.

vüüridel näha kaks kõrgemat, nähtavasti kahekordset hoonet turu-
platsi ääres. Üks neist hooneist oli Schäl^ueri apteek (pr. muuseum
teine maakohtu hoone (pr. 8-kl. kool). Turuplatsil asus suur kaev
Teised majad paistavad olevat ühekordsed. Tänavatest on linna-
plaanidel toodud Lossi (pr. V.Kingissepa) tänav, Pikk tänav,
Sea (pr. Väiketuru) tänav, Kauba, Kloostri, Sepa, Munga (pr.Ole-
vi), Juudi (pr.Pioneeri), Linnu (pr.Komsomoli), Hiire, Lutsu
(pr.Öru) ning Kraavi ja Oru tänavate kohal asunud endine Kassi-
saba tänav. Väiketuru tänava otsa kohal väikesel väljakul asus
endiselt heinaturg.

Eeslinn asus linna põhjaküljel.

Kloostri on olnud umb 1780 ^{peene} Olin

Kraavi on olnud Kassisaba.

Heinaturg

3) Viljandi linn XIX sajandi I poolel.

Üha arenevate kapitalistlike suhete tingimustes elavnes kaubavahetus, mis sidus linna tema majandusliku tagamaaga ja suuremate sadamalinnade, Riia ja Pärnuga. Kõik see vajutas oma pitseri linna välisilmele. Linn kasvas ja arenes nii oma territooriumi kui ka elanike arvu poolest. Kui 1784.aastal oli linnas 603 elanikku, siis 1819-1825 tõusis elanike arv juba 951-le. 1836.aastaks oli elanike arv tõusnud 1405-le. Linna peamiseks tuluallikaks oli linakaubandus. 1836.aastal ostsid kohalikud linakaupmehed üles 350 000 rubla väärtuses linakiudu ja -seemet, mis veeti välja Riia ja Pärnu sadamate kaudu.¹⁶⁾ Viljandis oli sel ajal 11 linakaupmeest. Talupojad, kes lina vedamisega peamiselt tegelesid, teenisid sellega kuni 60 000 rubla aastas. Viljandis peeti sellal laatasid 4 korda aastas, kusjuures veebruarilaat kestis 8 päeva ja mihklilaat 2 päeva. Lisaks sellele peeti veel seitse laata Viljandimaa ulatuses.

Ei saa siiski öelda, nagu poleks linna arengule mõjunud pidurdavalt pärisorjusliku mõisamajanduse kriis ja talurahva kaubanduse langus, samuti ulatusliku transiitkaubanduse puudumine. Kui võrrelda Viljandit Kuressaarega sel ajal, siis näeme, et palju kehvema majandusliku tagamaaga Kuressaare oli tänu merekaubandusele Viljandist elanike arvult ja suuruselt tugevasti ees (Kuressaares oli 1836.aastal 2241 elanikku).

Suuremaid tööstusettevõtteid linnas ei olnud. Tegutsesid ainult tsunftid. Sajandi keskel oli linnas juba 8 tsunfti. Juurde loodi lihunikkude ja pagarite tsunft, seppade ja lukkseppade, pleki- ja vaseseppade tsunft, mütsitegijate, pottseppade, klaa-

16) RAKA, F.1002, nim.1, s.ü.14.

sisepade, ning kullassepade, parkalite, maalrite, raamatuköitjate ja laudsepade tsunft. Kõikidesse tsunftidesse kuulus kokku kaugelt üle poolesaja käsitöömeistri. Viljandis kehtis tsunftikorraldus 1865.aastani.

Kuni 1804.aastani töötas Viljandis XVII sajandil loodud kaheklassiline peakool ehk normaalkool. See kool paiknes turu ääres olemas endises maakohtu hoones (praegu I 8-kl. kool J.Tompi platsil). Koolis oli 2 õpetajat. Üheaegselt sellega töötas linnas veel abipastor Richteri poiste erakool. 1804.a. muudeti erakool 3-klassiliseks Kreiskooliks, mis jäi tööta^mja samasse hoonesse. Kool töötas sellisena 1820-aastani. 1813.aastal asutati Viljandisse elementaarkool. Kool oli üheklassiline. Kool töötas kellasepa Obermülleri majas, kes oli ühtlasi ka kooliõpetajaks. Kolmandaks avalikuks kooliks oli linnas tütarlaste kool, mis alustas tööd 1805.aastal. Kool asus raekoja kõrval pr. III kesk-kooli kohal. 1848.a. muudeti kool kaheklassiliseks. Kõik need koolid olid saksakeelsed. Lisaks avalikele koolidele töötas linnas rida erakooli, mis enamasti olid seisusliku iseloomuga ja mõeldud rikkamate linnakodanike ja ümbruskonna aadlike lastele. Koolide juures töötasid pansionid. 1845.a. töötas linnas Anna Jakobsoni eesti tütarlaste era-elementaarkool. 1844.a. oli tuntuim Schmidt'i erakool ("Schmidtsche Anstalt"), kus õppisid aadlike lapsed. Viljandi koolides töötasid sajandi I poolel mitmed meie kultuurielus tuntuks saanud inimesed, näiteks kirjanik Johann Sommer (Suve Jaan), Vassili Blagoveštšenski (teose "Eestlane ja tema isand" autor) jt.

Kuna Viljandi kodanike jõukamaa kihi ja intelligentsi moodustasid eranditult sakslased, siis jäi linna kultuurielu ka nende juhtida. Saksa kodanluse seltsielu keskuseks oli 1800.a. asutatud "Musse", mis tegutses kogu sajandi vältel. Sajandi keskel konku-

reeris temaga "Casino" (1843.a.). Umbes samal ajal hakati Viljandis korraldama ka esimesi avalikke kontserte.

4) Viljandi linn XIX sajandi II poolel.

Kapitalismi hoogne areng põllumajanduses ja tööstuses tõi endaga kaasa elanikkonna sotsiaalse kihistumise. Raharendile üleminek ja talude päriseks ostmise suurendas maata talurahva hulka. XIX sajandi II poolel jõudis Viljandimaa majanduslikult ette teistest Eesti maakondadest. Siin oli kapitalismi hoogsa arengu aluseks linakasvatus. Paralleelselt majandusliku jõukusega oli ka maatute ja popside protsent Viljandimaal kõige suurem (84,3 %). Maata jäänud talurahvas siirdus linnadesse.

Viljandi linn jäi XIX saj. II poolel saksa käsitööliste ja kaupmeeste linnaks saksa linnavalitsusega.

1867.aastal elas Viljandi linnas 3072 elanikku (ilma eeslinnadeta). 1881.a. rahvaloenduse andmeil oli linnas 3385 elanikku, eeslinnades 1940 elanikku, seega kokku 5325 inimest. Linnas oli 716 puumaja ja 82 kivimaja.

Elanikkonna iive ei olnud linnas kuigi suur, sest linna territoorium jäi kogu sajandi II poole kestel endiseks.

Linnas ilmuv saksakeelne ajaleht iseloomustas olukorda järgmiselt: "Teatavasti on Viljandi linna ala väga kitsas. Meil puudub ruum edasiseks laiendamiseks. Uusehitusi võib linnasüdames püstitada vaid seal kus vanu ehitisi lammutataks."¹⁷⁾

17) Felliner Anzeiger, nr.3, 20.jaan. 1882.

Elanikkonna rahvuslikult koostiselt elas linnaskõige enam eestlasi 1881.a. - 1819 inimest ehk 53,73 %, sakslasi 1136 inimest ehk 33,55 %. Eeslinnade elanikkond koosnes rõhuvas enamuses eestlastest. Linna valitsemine oli aga täielikult saksa linnakodanluse käes. Linnapeadena tegutsesid pikemat aega jõukas saksa kaupmees J.Werncke ja apteegiomanik M.Schöler.

Linnaelanike peamiseks elatusalaks oli käsitöö ja kaubandus. 1867.a. elas linnas 81 mitmesugust käsitöömeistrit. Kaupmehi oli linnas 29. Enamik neist tegeles talurahvakaubandusega, pidades selleks poe kõrval sissesõiduhoove ja võõrastetube. Väga tähtis koht kuulus linna kaubanduses linale. 1877/78.a. osteti siinsete kaupmeeste poolt üles 18 000 laevanaela lina ja ligi 6000 setverti linaseemet. Linaaitades ja linatranspordil töötas palju eeslinnades elavaid lihttöölisi. Turgu peeti endiselt kaks korda nädalas, laatasid 6 korda aastas. Sajandi lõpul hakati linna heakorra huvides pidama laatasid järveäärsel heinamaal.

Linna suurimaks kaubamajaks oli Wernecke riide- ja koloniaalkauplus ning rauakaupade äri. Linna suuremateks tööstusettevõteteks olid A.Rosenbergi auruveski ja õllevabrik, R.Natuse värvimistöökoda, B.Sewigi õllevabrik, G.Rieprichi parkimistöökoda ja F.Feldti trükikoda. Sajandi lõpul asutatud C.Leppiku vasesepa- ja masinaehitustöökoda olid linna esimeseks metallitööstuseks.

1889.a. asutas eestlane J.Puhk kirikumõisa maale tuletikuvabriku (Pärnu ja Riia maantee ristumiskohal). Siin valmistati nn. püssirohu-tuletikke. 1893.a. vabrik hävis tulekahjus. Vabriku järglaseks sai käesoleva sajandi algul asutatud Pohli vabrik (pr. Viljandi tuletikuvabrik).

XIX saj. II poolel kerkis Viljandisse rida uusi suuremaid

Veski /
(Mullerh.)

U. p. a. l. v. l. h.
v. y. u. b. e. r.

ehitisi. 1877.a. sai valmis Maagümnaasiumi (pr. II Keskkooli) hoone. 1895.a. valmis rahvakohtu hoone Posti tn.22. 1882.a. avati pidulikult Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi maja (pr. I Keskkool). Uue härrastemaja ehitas Viljandi mõis. 1864.a. valmis linna haigla hoone (Väike tn.6, millele 1882.a. ehitati peale II korrus). 1894.aastal tabas südalinna suurem tulekahi, mis hävitas rea maju Lossi (pr. V.Kingissepa) ja Tartu tänavate ääres. Nende asemele kerkisid uued kivihooned. Rohkesti uusehitisi püstitati Veske (pr.Jakobsoni) tänav aärde. Nende hulgas on huvitavam maja nr.16 (pr. Lasteraamatukogu ja muusikakool). Rida tänavaid, nagu Kauba, Lossi ja J.Tompi plats, said kivist kõnniteed. 1895.a. täideti roiskunud veega tiik selleaegse "Casino" taga ja sinna rajati park (pr. Lastepark). Kuni sajandi lõpuni ei olnud otseühendust linnasüdamiku ja Trepimäe vahel. Linnavalitsuse otsusega lammutati mõned kõrvalhooned ja täideti raekoja kõrval osa vanast vallikraavist, millega linnaelanikel avanes võimalus otseühenduseks järve äärega. Kuigi lossivaremete piirkond kuulus mõisale, oli linnaelanikel siin jalutamise õigus. Sajandi lõpul lasi linnavalitsus mägedesse rajada rea ühendusteid muuhulgas 1881.a. nn. "Filosoofia allee". Kuni 1880.a-ni oli lossivaremetesse pääsemine väga raske, sest vallikraavidel puudusid ülepääsuvõimalused. Varemetes teostatud väljakaevamistel saadud prahiga ehitati praeguseni kasutusel olevad teetammid. Kui Viljandi sai raudtee, mis ehitati 1898.a. uus kividega sillutatud tee üle Valuoja.

Raudtee ehitamine oli linnale suursündmuseks. See töötas kaubanduse ja tööstustegevuse elavnemist. 1890.a. avati Valga-Mõisaküla-Pärnu raudtee. 1897.a. avati Viljandi-Pärnu teelõik. 1900.a. Viljandi-Tallinna raudtee.

XIX sajandi II pool tõi kaasa palju tehnilisi uuendusi. Viljandi sai telegraafi ja telefoni. 1881.a. oli siin esimene töötav telefoniliin Tsaari-Venemaal. Viljandis tegutses esimene professionaalne fotograaf Livenström. 1897.a. anti linnas esimene kinoetendus.

Viljandi eeslinnadest arenes sel perioodil kõige hoogsamalt Kivistiku linnaosa, mis sakslaste poolt ristiti "Kelmikülaks". See tekkis Tartu tänava mäejalami ja praeguse Jakobsoni ja Tartu tänava ristil asunud linna vaestemaja vahele. Kuna see maa oli äärmiselt kivine ja kruusane, osutus mõisale kasulikuks see ehituskruntidena müügile lasta. Kivistiku esimesteks asukateks olid enamikus maalt tulnud popsid ja moonamehed, kes elatasid end käsitööst, väikehoomapidamisest ja teenijatööst rikaste kodanike juures. Administratiivselt allus Kivistiku linnaosa Viljandi vallale. Eeslinnaks oli ka Tartu tänava lääneküljele kerkinud nn. Ridaküla, mis asus samuti mõisa maa peal ja allus Viljandi vallale. Sajandi lõpul tekkis nn "Kantreküla" eeslinn kirikumõisa maa- le Valuoja taha, mis seoses raudtee rajamisega hakkas hoogsalt arenema. ("Kantreküla" tuleb saksakeelsest sõnast Kantorland - kirikumõisa köstri maa.)

Viljandi oli koolide linn.

1864.a. muudeti linna elementaarkool kaheklassiliseks. 1862.a. alates töötas koolis õpetajana kirjanik Friedrich Kuhlbars (kirjanikunimega Villi Andi). Kool asus praeguse Veetorni vastas ühekordses puumajas, mis hävis 1944.a. F.Kuhlbars elas Viljandis oma surmani 1924.a. Viljandi Kreiskool töötas 1885.a-ni mil ta muudeti 3-kl. linnakooliks. Linna tütarlaste kool sai 1853.a. juurde kaks klassi, sajandi lõpul töötas juba nelja klassiga. Kirikumõisas asus luteriusu linnakool ja Tallinna tänava ääres õigeusu kihelkonnakool. Kõikides eelpoolmainitud koolides

olid rõhuvas enamuses eestlased.

Erakoolides domineerisid sakslased. 1875.a. rajas Liivimaa rüütelkond Schmidti erakooli asemele Maagümnaasiumi (hoone valmis 1877.a., pr. II keskkool). Kooli ette rajati avar park. Üheks suuremaks saksa erakooliks oli 1879.a. asutatud Fowelini kõrgem tütarlaste kool 6 klassiga. Kooli järglaseks sai A.Knüpfferi erakool. Pikemat aega töötas erakoolidest veel Blossfeldti elementaarkool, mille õpetajaks oli pime Aleksander von Stryk.

Täiesti eesti erakooliks oli 1886.a. avatud Caroline (Lilli) Suburgi 3-klassiline erakool Maagümnaasiumi kõrval (pr.Uueveski tn.3).

XIX sajandi lõpuks töötas seega Viljandis terve rida koole. Linn oli kujunenud maakonna hariduselu keskuseks. 1899.a. ulatus Viljandi õpilaste arv 737-le.

Viljandi seltsielus domineerisid XIX sajandi keskel jagamatult saksa seltsid. Edasi töötasid "Musse" ja "Casino". 1867.a. rajati lisaks "Käsitööliste Selts" ("Handwerkerverein"), hiljem "Liedertafel" ja "Liederkrantz" ning 1891.a. "Felliner Radfahrer-verein". Need seisuslikult kinnise iseloomuga seltsid ei jätnud midagi olulist Viljandi kultuuriajalukku. Suurema kultuuriväärtusega oli kohaliku saksa intelligentsi poolt 1881.a. asutatud Viljandi Kirjandusliku Seltsi ("Felliner litterarische Gesellschaft") tegevus. Seltsi asutamiseks andsid tõuke 1878.a. lossivaremetes ette võetud kaevamised. Kaevamistelt saadud rohke leiutamaterjal taheti koondada muuseumi. Seltsi aktiivsemaks liikmeks oli Maagümnaasiumi õppejõud, hilisem ajaloo professor Th.Schiemann. Seltsi peamiseks tegevusalaks oli muinsuste kogumine ja ajaloo, peamiselt kohaliku ajaloo, uurimine. Selts avaldas rea raamatuid ja uurimistöid. Ulatuslikumaks oli 1898.a. avaldatud F.Amelungi "Viljandi linna ja ümbruskonna ajalugu 1210-1625".

Kaevamistööd võeti seltsi poolt ette lossivaremetes veel 1889 ja 1895-1896 Viljandi lähistel prof. Haasmanni juhtimisel. Muuseum sai endale ruumid Maagümnaasiumi hoones. Teistest seltsidest tuleks nimetada veel 1840.a. asutatud Pärnu-Viljandi Põllumajanduseltsi ja 1869.a. asutatud Viljandi Laenu- ja Hoiukassat, mis oli teiseks hoiukassaks Tsaari-Venemaal.

1890-ndatel aastatel läks hoogu karskusliikumine. 1891.a. asutati karskusselts "Vabadus". Otsese karskuspropaganda kõrval tegeles selts koorilaulu ja näitekunstiga, pidas teemaja ja soetas endale laenuraamatukogu. "Vabaduse" seltsi näitetrupist võrsusid nimekad näitlejad A.Tõllassepp, A.Altleis, A.Suurkask jt.

XIX sajandi II poolel kujunesid Viljandimaa ja Viljandi linn üheks eesti rahvusliku liikumise tähtsamateks keskusteks. Tugevam majanduslik kandepind, sellest tingitud kõrgem hariduslik tase ja laiem silmaring, said siin liikumise ajendiks. Siit sai algatuse Eesti Aleksandrikooli rajamise mõte, siin pandi alus Eesti Kirjameeste Seltsile (1872) jne. Rahvusliku liikumise juhiks ja hingeks oli C.R.Jakobson. Tema initsiatiivil ja organiseerimisel said teoks suured rahvuslikud üritused.

1869.a. asutati lauluselts "Koit", kus peale koorilaulu harastati näitekunsti ja korraldati regulaarselt kirjandusõhtuid. "Koidule" järgnes Eesti Põllumeeste Selts 1871, kes korraldas linnas pidevalt põllumajandusnäitusi ja rahvaharidustööd põllumajanduse alal. Seltsi uue maja õnnistamisel 1882.a. toimus samas I maakonna laulupidu.

Viljandi osatähtsus eesti kultuurielus tõusis eriti pärast seda, kui C.R.Jakobson hakkas siin 1878.a. välja andma oma ajalehte "Sakala", mille eesmärgiks oli rahvahulkade aktiviseerimine poliitilisele elule. Ajalehe toimetuse, ühtlasi C.R.Jakobsoni kor-

Seshi
ter asus Veske (praegu C.R.Jakobsoni) tänaval maja nr.22. Ajalehte trükiti Feldti trükikojas Tallinna tänav nr.6.

1880 ja 1892 viidi läbi maakondlikud laulupeod Põllumeeste Seltsi maja aias, juhatas Fr.A.Saebelman.

Tuntumatest kultuuritegelastest on peale C.R.Jakobsoni Viljandis sel perioodil elanud ja tegutsenud Fr.Kuhlbars, Lilli Suburg, August Kitzberg, Juhan Liiv ja Jaak Järv. Viimane andis 1881.a. välja ajalehte "Virulane".

1896-1898.a. elas Viljandis Hans Pöögelmann, 1894-1903.a. kirjandusloolane Mihkel Kampman.

Viljandi elementaarkoolis ja kreiskoolis õppis Joh.Köler. L.Suburgi tütarlastekoolis õppis meie esimene eesti kunstlaulja Aino Tamm, kes hiljem siin tihti kontsertidega esines.

5. Viljandi linn XX sajandil.

XX sajandi algul tekkisid Viljandisse suuremad tööstusettevõtted: 1903.a. U.Pohrti masinavabrik, 1904.a. E.Pohli tuletikuvabrik ja 1912.a. linavabrik. Laienesid eeslinnad, eriti Kantreküla (Kantorland), kus arengu aluseks oli raudtee ja siia rajatud tööstusettevõtted, eriti aga Whishow' linalaad, aidad ja veskid. XX saj. algul koondus peamine osa Viljandi tööstusest Kantreküllale.

1910-ndate aastate majanduslik tõusuperiood kestis esimese maailmasõjani. Laiendati tuletikuvabrikut, mis läks üle kahevahetuselisele tööle. Suurendati Pohli tikuvabrikut, mis valmistas saeveskite ja puutööstuse sisseseadeid ja aurukatlaid. 1912.a. tekkis Viljandisse kolmas suurem vabrik - linavabrik, kus töötas 300 töölisi. Linnas oli hulgaliselt väiksemaid tööstusettevõtteid, veskimasinat tehase, puu- ja lauavabrik, mööblitööstus, vankritööstus, nahatöökojad jne. Kavatseti ehitada isegi raudteeharuliin raudteejaamast linnasüdamesse.

Poliitiliselt jäi linn saksa ringkondade juhtimise alla. Linna hulka ei loetud eeslinna Kantreküla ja Kivistikku, kus eestlaste arv oli domineeriv. Sakslastest koosnev linnavalitsus tegeles ainult südalinna heakorrastusega. Kivisillutise said ainult Tallinna ja Veske (pr. Jakobsoni) tänavad ja maanteeõigud Viiratsini, Peetrimõisani ja raudteejaamani. 1900.a. hakkas linnas tegutsema esimene telefonikeskjaam. 1901.a. sai Viljandi esimene elektri (Rosenbergi vabrikus hakkas tööle esimene jõujaam). Linnatänavaid valgustati endiselt petrooleumilampidega. 1912.a. valmis linna elektri jaam ja tänavvalgustus viidi üle elektrile.

Alates 1906. aastast hakati linna rajama kanalisatsiooni. 1911. a. valmisid linna puurkaevud ja veetorn. Hakati rajama veevärki. Sajandi algul valitsesid linna transpordis voorimehed, kelle üldarv ulatus 80-le. 1907. a. sõitis Viljandisse esimene auto, mis kuulus Olustvere krahvile Fersen'ile. 1910. a. seati sisse esimene autoühendus Viljandi ja Tartu vahel. 1914. a. maandus Viljandis esimene lennuk.

Kui poliitilisel alal jäi võim linnas sakslastele, siis majanduslikul alal läks sajandi alguses esikoht juba eesti kodanluse kätte. 1908. a. ostis kaupmees Kondor endale põlise sakslaste ettevõtte - 1821. a. asutatud Sewighi õllevabriku. Eestlased ostsid ära rea maju linnasüdames. 1914. aastaks oli majanduslik võitlus lõppenud sakslaste kahjuks. Ainsatõ suuremate ettevõtetena jäi nende kätte Pohrti masinavabrik, Rosenbergi õllevabrik ja paar kaubamaja.

XX sajandi algaastate ehitustegevus muutis tugevasti südalinna ilmet. Siia kerkis rida suuremaid hooneid, milledest enamik kuulus eestlastele. Tallinna tänava äärde püstitati Rothermanni kaubamaja hoone, mille omandas Põllumeeste Selts. Linna turuplatsi (pr. J. Tompi plats) äärde kerkis 1910. a. "Grand Hotell" (pr. Meditsiiniline kool) ja 1911. a. veetorn.

Samal aastal avati pärast suuremaid ümberehitusi "Koidu" seltsi maja Veske tänavas (pr. Ugala teater). 1903. a. valmis Käsitööliste Abiandmise Seltsi maja Posti tänaval (pr. kino "Täht").

Kasvasid ka eeslinnad. 1914. a. hakkas mõis andma välja ehituskrunte raudteejaama ja Riia mnt. vahelisele maa-alale, mis seni oli hoonestamata.

Alaliseks nuhtluseks linnale olid tulekahjud. 1908. a. oli

tulekahju Kivistiku linnaosas, 1913.a. põles Kantrekülas maha korraga 24 elumaja ja 20 kõrvalhoonet.

XX sajandi algusaastail tegutses Viljandis rida koole. Tähtsamad neist olid linnakool (end. Kreiskool) turuplatsi ääres Linna Tütarlastekool Maagümnaasiumi hoones rakoja kõrval ja rüütelkonna progümnaasium. Peale selle rida erakooli (E.Heine, A.Knüpfferi, Blossfeldti koolid jt.). Kokku õppis XX sajandi algul Viljandi koolides 915 õpilast.

1906.a. moodustati Viljandi Eesti Haridusselts, kelle eestseisust juhatas Villem Reiman. Selts avas Põllumeeste Seltsi hoones 1908.a. tütarlaste gümnaasiumi (pr. I keskkool). Tsaariaja lõpul muudeti senine linna tütarlaste kool gümnaasiumiks. Esimese maailmasõja ajal toodi Viljandisse üle Valga A.Kamseni kaubanduskool ja Miitavi reaalkool.

XX sajandi algul oli Viljandi seotud paljude nimekate ühiskonna- ja kultuuritegelaste elu ja loominguga. Siin õppis ja töötas Hans Pöögelmann, proletaarsed kirjanikud V.Buk ja G.Tikerpuu, Jaan Anvelt, Joh.Semper, luuletajad Andres Rennit ja August Alle. Siin käisid tihti kontserte andmas A.Kapp, M.Saar, A.Tamm jt.

Kujutava kunsti alal on Viljandiga seotud Villem Ormisson, P.Morats, J.Vahtra ja Jaan Vanakamar. Hiljem G.Mootse, A.Murakin, J.Muks. 1909.a. avati Viljandis esmakordselt avalik kunstinäitus. Oma töödega esines Maagümnaasiumi aulas balti kunstnik C.A.Winkler.

Kohaliku kultuuri areng oli käsitletaval perioodil tihe-
dalt seotud seltside tegevusega. Juhtpositsioonil oli "Koidu" selts. Tema teened kohaliku kultuurielu arendamisel koos Põllumeeste Seltsiga on väga suured. Väga aktiivne oli ka karskusselts "Vabadus", kelle ümber koondus revolutsiooniliselt mee-

lestatud intelligents. Selts asus Põllumeeste Seltsi majas ja hiljem turu ääres Ormissoni majas (pr. J. Tompi pl.). "Vabaduse" ja "Koidu" näitetrupid andsid meie kutselisele teatrile rea silmapaistvaid näitlejaid nagu Anna Tamm (Viira), Anna Altleis, Jüri Koik, Ants Jõgi jt. Viljandis tegutses isetegevuslik spordiselts "Tulevik" kes rajas 1914.a. staadioni ja korraldas massilise osavõtuga spordiüritusi.

Linnas tegutses ka rida saksa seltse, mis olid kitsa seisusliku iseloomuga. Kultuuri alal oli neist tähtsam Kirjanduslik Selts "Felliner litterarische Gesellschaft", kes jätkas kodu-uurimuslike artiklite publitseerimist. Selts teostas 1912.a. restaureerimistöid lossivaremetes. Esimese maailmasõja ajal seltsi tegevus keelati. Ajalehtedest ilmus Viljandis XX saj. alguses "Sakala" ja "Felliner Anzeiger" (1916.a-ni). 1909.a. ilmus "Rahvaleht" ja "Kodumaa" ja 1909-1910.a. ajaleht "Maleva".

Esimene maailmasõda linna otseselt ei riivanud, linna pommitati üks kord saksa tsepoliinilt. Kodusõja lahingutes saavutas kuulsuse 2. Viljandi Eesti Kommunistlik Kütipolk.

Kodanliku riigi algpäevil ühendati eeslinnad administratiivselt linnaga. Linna territoorium kasvas mitmekordselt. 1919.a. elas Viljandis 6269 inimest.

Tööstuslik Viljandi edasi ei arenenud, lisandus vaid väiketööstusettevõtteid. Linna arengule vajutas oma pitseri põllumajanduslik tagamaa. Eeslinnade elanikud olid tööjõureserv suurtaudele, siin tegeleti ka ulatusliku väikeloomapidamise ja maa-harimisega. Mõningaid edusamme tehti sel perioodil hariduselu arendamisel ja linna heakorrastamisel. 1939.a. liideti linnaga Paala ja Uueveski linnaosad. Linna administratiivpiirkonda kuulus 1013 ha maad, elanike arvuga 13018.

Silmapaistvamateks ehitusteks sellest perioodist on praegune hotell "Viljandi" (1936.a.), raekoda (1931.a.) ja algkoolihoone Valuoja, Hariduse tn.2.

Suure Isamaasõja järgsetel aastatel algas Viljandis kiire ülesehitustöö. Taastati sõjas hävinud raudteejaam, Maagümnaasiumi hoone ja autobaas. Osa südalinna, raekoja ümbrus ja Tartu tn. ümbrus oli põlenud. Lasti käiku tuletikuvabrik, linavabrik, konservitehas, jahu- ja leivakombinaat, toorlinavabrik ja tööstuskombinaat. Linn sai juurde töölisnoorte keskkooli, pedagoogilise kooli, meditsiinilise keskkooli, muusikakooli ja spordikooli. 1957.aastal oli linnas 17.700 elanikku.

1959-1965 viidi läbi tööstuse reorganiseerimine. Praegu on suuremaks tööstusettevõtteks linnas 1961.a. loodud Viljandi Metsakombinaat, kellele alluvad tuletikuvabrik ja mööblitööstus. 1963. a. loodi teeninduskombinaat "Leola". Üheks suuremaks ettevõtteks on Viljandi Piimakombinaat, Linavabrik toodab linaluuplaate, Mehhaanikatehas kuulub Tallinna Ekskavaatoritehase koosseisu.

Linna välisilme on viimastel aastatel tunduvalt muutunud. Rekonstrueeriti Tallinna tänav, ehitati uus administratiivhoone ja spordihoone, veetorn-elamu ja saun. Linn sai uue laiaekraanilise kino. Elamuehituse raskuspunkt on kandunud südalinnast Paala linnaossa. Laialt on arenenud individuaalelamuehitus.

Viljandi majanduslik ja kultuuriline areng jätkub. Üha enam pannakse rõhku Viljandi kui spordi- ja pühkekeskuse väljaehitamisele. Linna pindala on 1100 ha. Linna elanike arv on ületamas 20.000 piiri.

III Viljandi omapära kindlaksmääramine.

1. Viljandi linna omapära.

Viljandi on Eesti vanimaid ja kaunimaid linnu. Tema välisilme on kordumatu. Milles seisneb selle linna omapära?

1. Linna looduslik asend. Tänassilma-Viljandi-Raudna ürgoru perv ja kõrge järveäärne seljandik kujundavad omapärase maastikulise reljeefi ja maalilise ümbruse, mida ei kohta üheski teises Eesti linnas. Linna asukoht ürgoru pervel, mille lammil voolab Viljandi järv, loob omapärase loodusliku miljöö ja kontrasti teisel pool järve laiuvate metsade ja kuplitega. Looduslikust reljeefist tingitud suhteliselt suured kõrgusvahed, loovad ammendamatu linnaehituslikke reserve.

Viljandi linnus, ordulossi -
2. Varemete ja kindlustusvööndiga linna lõunaserval.

Linnus on linna üldstruktuuri lahutamatuks osaks. Linnuse asend määras ka linna asendi. Linnus jäi linna lähtealuseks ja kujunemisteguriks. Linnusevallid koos ordulossi varemetega olid linna silueti kõige otsustavamaks ja tähtsamaks komponendiks, mis kahjuks praegusel kujul pole küll enam jälgitav, eriti suvel, sest lossivalle ja varemeid varjavad võsa ja suured puud, kuid väärrib linna ajaloolise silueti taastamise seisukohalt uuesti esiletõstmist ja rõhutamist.

3. Viljandi linnaehituslik üldstruktuur, tänavatevõrk, linna arengu etapid, sotsiaalne differentseerumine ning hoonestuse arhitektuur ja iseloom, kõigel sellel on oma kohalik omapära. Linnatänavate võrk, kvartalid, nende suurus ja koostis,

krundi kuju, hoonete arv krundil, hooneliigid ja laad arenevad alati looduslike ja ajalooliste tegurite toimetel.

4. Ühtlane madal puithoonestus, mis on tähelepanuväärne oma ajalooliste traditsioonide poolest. Hoonestus moodustab ühtlase arhitektuurse ansambli nii tänavseina, vastava linnaosa tervikilme kui ka linna lokaalse omapära seisukohalt.

5. Ajalooline ehitusmaterjal - põletatud tellis, mille kasutamise traditsioonid ulatuvad keskaega. Tellisarhitektuur vajutab linnale oma pitseri. Punane telliskivi kui ehitusmaterjali oskuslik ja kvaliteetne kasutamine kohalike ehitusmeistrite poolt, on loonud soliidse natuuriga hooned ka nende kõige funktsionaalsemates ülesannetes.

6. Viljandis on selgesti eraldatav keskaegne ringmüüri piiratud linn, mis omaaegsetest sõjapidamisviisidest ja kaitseprintsipidest tingituna oli surutud kitsale territooriumile. Tema raamiks on osaliselt tänapäevani säilinud vallikraav, mis on kohati haljastatud ja mida tuleks edaspidi maksimaalselt eksponeerida kas kraavina või haljasalana (mitte prahiga täita, nagu seda praegu kohati tehakse).

Hiljem kui linnamüür lammutati, kasvas keskaegse linna territoorium eeslinnadega kokku üheks linnaehituslikuks tervikuks. Ainult Kantreküla tööstusrajooni eraldab vanalinnast looduslik vahevöö, Valuoja org oma haljasalaga. XIX sajandil tekkinud eeslinnade olemasolu ei saa alahinnata. Nad on tihedalt seotud linna majanduslik-poliitilise ja kultuuriloolise arenguga, millest viimase osatähtsus on Viljandis eriti suur.

7. Viljandi linna haljastus ja heakorrastus, tema ajaloolises kujunemises. Looduse armastamine ja looduse ilu hindamine paistab kõikjal silma. Üks ilusamaid linnaparke ja vaatamisväärsusi.

susi on Lossipark (Lossimäel), mis haarab endale võrdlemisi suure pindala ja on vaheldusrikka reljeefiga. Siit avaneb suurepärase vaade all orus paiknevale järvele, mäeveerul asetsevale linnaosale ning taamal laiuvatele metsadele ja küngastele Holstre ja Paistu ümbruses. Peale Lossipargi annavad linnale palju rohelist juurde Valuoja ja Uueveski oru haljasalad ning väljakutele ja platsidele rajatud pargid. (Lastepark, J. Tompi nim. plats, Trepimägi, staadioni ümbrus jne.). Sõjajärgsel perioodil on loodud mitu uut hea kujundusega haljasala, nagu Keskväljak, Nõukogude väljak, Pioneeride park, Uueveski vennaskalmistu, Tallinna tänava haljasala jne. Tähelepanuväärsed on rohked puisteed ja alleed. Näiteks J. Gagarini tänaval ebatsuugade allee, jne.

Linna haljastuse oluline osa moodustab kruntide ja individuaalaedade haljastus. Seda tuleb hoida ja säilitada.

2. Viljandi linna üldstruktuuri iseloomustavad jooned.

Viljandi vanalinn jaguneb kolme ossa:

- 1) Linnus koos teda piirava kindlustusvööndiga.
- 2) Keskaegne, ringmüüri ja vallikraaviga piiratud linn.
- 3) XIX sajandil väljakujunenud linn, s.o. territoorium kuni praeguse Jakobsoni tänavani (viimane kaasa arvatud).

Linnus koos kindlustusvööndiga ning keskaegse ringmüüri ja vallikraaviga piiratud linnaosa moodustavad omaette linnaehitusliku terviku. See on keskaegne linnaosa, millele käesolevas töös on pööratud peatähelepanu. Kuna aga XIX sajandil väljakujunenud linn moodustab nii linnaehituslikus kui majanduspoliitilises kui ka kultuuriloolises mõttes keskaegse linna lahutamatu osa, siis on ka see linnaosa leidnud vanalinnana ühtlast käsitlemist.

XIV-XV sajandil formeerus keskaegse linna üldstruktuur. Selleks ajaks oli välja ehitatud nii linnus kui ka linna kindlustusvöönd. Kujunes välja põhitänavate võrk, mis on säilinud tänaseni. Linna tänavatevõrgu kujunemisel oli otsustavaks teguriks looduslikud tingimused, linna geograafiline asend, maapinna reljeef ja muistsed kaubateed.

Viljandi vanalinna tänavatevõrgu on suures osas kujundanud pinnase reljeef. Linn asub kolmel künnal, kolme suure ürgoru (Viljandi, Valuoja ja Kösti ürgorg) vahel, mida omakorda lõhestavad loendamatud väiksemad salkorud. Salkorgude suundadele vastavalt kujunes välja tänavate situatsioon. Suhteliselt suured kõrgusvahed on mõjustanud hoonete ja kruntide situatsiooni. Näiteks Pioneer, Oru, Kraavi, Tartu jt. tänavatel on hooned rajatud laskuvalle terräänile. Osa hoonest asub nõlvaku serval, osa nõlvaku all.

Sellest olenevalt muutub ka hoonete korruste arv.

Kvartalite struktuuri kujundamisel olid otsustava tähtsusega ka sotsiaalsed tegurid. Vanades linnaosades kujunesid välja elukutse tänavad ja kvartalid. Nii oli see Tallinnas ja ka mujal. Linna vanad tänavate nimed kajastavad veel tänapäeval linna sotsiaalsed struktuuri. Näiteks Sepa tänav, Munga tänav, Lossi tänav, jne.

Munga tänaval asus Franziskaani klooster. Kauba tänav oli äri ja kaubanduskeskus, siin oli igas majas kauplus. Siit viis otseühendustee suureturu ja väikese turu (heinaturu) vahel. Kauba tänava kaudu kulges kaubatee Pärnusse ja Riiga. Väike-Turu tänav oli samuti kaupmeeste elamurajooniks. Lossi tänav (pr.V. Kingissepa) oli jõuka kaupmeeskonna linnajaoks ja otse ühendustee linnusesse. Tartu tänava ühte osa nimetati varem Värvimäeks, teist Parkalimäeks. Seal asusid nahaparkimis- ja värvimistöökoad. Tartu tänava mäe nõlval asusid ka potissepatööstused, sest läheduses oli savi. Seepärast nimetati seda osa mäest pottsepamäeks. Seega kujunesid linna tänavate nimed vastavalt linna ajaloolisele struktuurile. Tänavanimede muutmine, eriti kui on säilinud linna vana tänavate võrk, on muinsuskaitse seisukohalt täiesti vastuvõtmatu. Viljandis tuleks kindlasti osa vanu tänavanimetusi taastada.

Linna kinnistud ehk krundid on mitmesuguse suurusega. Kesk-aegse linna territooriumil on need enamikus nelinurksed, ulatudes läbi kvartali. Jõukamate kaupmeeste krundid on suuremad, käsitöolistel väiksemad. XIX saj. linnaosas (Posti ja Jakobsoni tän.) on krundid trapetsikujulised, peaaegu ühesuured. Eeslinnade krundid (Tartu tänaval ja Kantrekülas) on väikesed. Tänaväärne elumaja koos majandushoonetega moodustab ansambli. Majandushooned, puu- ja vankrikuur, tall, laut, ait jt. moodustavad väi-

kese kinnise õue. Keskaegse linna territooriumil kuulub peale majandushoonete õueansamblisse vähemalt üks kuni kaks väiksemat elumaja, kus elas teenijaskond. Õu oli harilikult munakividega sillutatud. Majandusõue taga olid rohke haljastusega aiad.

XIX saj. lõpul ja XX sajandil kasvasid eeslinnad vanalinnaga kokku üheks tervikuks. Uute linnaosade liitumine ei rikkunud keskajal väljakujunenud tänavatevõrku. Nende ajalooline situatsioon linnaplaanis on säilinud tänapäevani. Kvartalite ja kinnistute struktuur on võibolla mõnel määral muutunud, sest linn on korduvates sõdades purustatud ja laastatud. Olemasolevate andmete põhjal on linna struktuur keskaegne. Linna üldstruktuuri põhjalikum analüüs seisab veel ees. Seda tehakse töö järgmises etapis seoses üksikhoonete inventariseerimisega.

3. Viljandi linna üldine panoraam, siluett.

Viljandi üldine panoraam, linna siluett, väärrib erilist tähelepanu. Viljandi linna asukoht Viljandi järve äärsel järskude nõlvadega kõrgendikul, omapärasel looduslikul reljeefil, loob harukordselt väljendusriikka, dünaamilise kontuuridega silueti. XVIII ja XIX sajandi gravüüridel on näha ajalooliselt väljakujunenud linna siluett, kogu oma väljendusrikkuses. Lossimäed koos varemetega moodustavad silueti kõige tähtsama komponendi. Ka kirkute tornid pääsevad soodsalt mõjule, olles vertikaalseks vastukaaluks linna horisontaalselt kulgevale hoonetemassiivile. Omapäraselt kauni vaate annavad punased kividatused, rohke roheline rüpes. Ajalooline linna siluett tuleks taastada. Unsehituste püstitamisel tuleks arvestada ettepanekutes antud kaitsetsooni ja reguleerimistsooni piiridega.

4. Viljandi hoonestuse linnaehituslik, arhitektuuri-
ajalooline ja kultuurilooline hinnang muinsuskaitse
aspektist. Muinsusväärtuste säilivuse määr.

(Sajandite lõikes).

Viljandi keskaegsetest ehitismälestistest on säilinud ainult üksikuid ehitiste osi. XIV sajandil ehitati Püha Franziskaani kloostri juurde Jaani kirik. Kirik on korduvalt põlenud, viimati Põhjasõjas 1703.a., mistõttu keskaegsest ehitisest on säilinud ainult müürid. 1811.a. tormiga hävis kiriku barokne tornikiiver. Kiriku interjäär on hävinud. Praegu on kirik kasutusel laona. Oma keskaegse linnaehitusliku situatsiooni ja vanalinna silueti seisukohalt väärib kiriku barokne tornikiiver taastamist.

Keskaegsest linnamüürist on säilinud ainult fragmendid.

Keskaegne vallikraav, mis piiras linnamüüri, on osaliselt säilinud, osaliselt loetav.

XVIII sajandi lõpul, Katariina II poolt teostatud riiklikud ümberkorraldused olid Eesti- ja Liivimaa linnade edasisel kujunemisel suure tähtsusega. 1768.a. alustati Venemaa kubermangudes linnade ehitusplaanide koostamist. Kubermanguvalitsuste juurde loodi arhitektide ja maamõõtjate ametikohad, mis põhjustas ehitustegevuse märgatavat paranemist. Peale selle hakati ehitustegevust reguleerima mitmesuguste ehituseeskirjadega, mille tulemusena suurenes kivikatuste arv ja paranes linnade heakorrastus. 1782.a. anti Viljandi kohta Liivimaa kindralkuberneri poolt korraldus, mille kohaselt kõigil ehitatavatel majadel pidid olema kivist katused. Valitsevaks elamutüübiks jäid siiski puitehitised, moodustades 80-95% linna hoonestusest.

White helix

Venemaal kehtestatud ehituseeskirjad andsid end tunda Viljandi puitehitiste juures. See avaldus kõrgete katuste, katusekorruste, pilastrite ja sambakeste ning kõrgete treppide näol fassaadiarhitektuuris.

Viljandi XVIII sajandi elamuarhitektuur on oma üldilmelt tagasihoidlik ja lihtne, kuid kindla lokaalse omapäraga.

Vanemad hooned on maakividest laotud soklil. Suhteliselt kõrge sokli tõttu asub hoone põhikorrus küllalt kõrgel. Kõik hooned on kellerdatud. Keldrid on tihti võlvitud lagedega. Linna keskaegse üldstruktuuri säilimine lubab oletada, et on säilinud ka väga vanu keskaegseid keldrikonstruksioone. Nende täpsem dateerimine nõuab aga täiendavaid uurimisi.

Elamud on lihtsa, ristkülikulise põhiplaaniga, tavaliselt nelja ruumiga ja keset hoonet asuva paksude kiviseintega ümbritsetud mantelkorstenköögiga, kust köeti ka eluruumides paiknevaid ahjusid. Jõukamate kaupmeeste ja käsitööliste elamutel oli hoone esimesel korrusel kauplus või töökoda. Majad on püstlaudadega vooderdatud ja värvitud. Fassaad on tihti liigendatud pilastritega või liseenidega. Akendel on luugid. Akende ja uste laiad piirlauad on profileeritud ja rohkete klassitsistlike dekoorelementidega. Välisuks on alati stiilne. Kõrge kivitrepp rõhutab fassaadi rümmeetrilisust. Hoone horisontaalsust rõhutab lai kõrge katusealune karniis. Hoonetel on kõrge poolkelp või täiskelp kivikatused.

Elamu koos kõrvalhoonetega moodustab ühtse ansambli, mille keskele jääb väike õu. Jõukate kaupmeeste ja käsitööliste krundidel näeme rohkesti kõrvalhooneid, mis neljast küljest piiravad õue. Peale majandushoonete (tall, laut, vankrikuur, ait, saun, jne.) kuulub õuehoonete ansamblisse kindlasti kas üks või isegi mitu väiksemat teenijate elumaja. Õue taha jääb rohke haljastu-

W. H. L.

to W. H. L.
S. J. L.

sega aed, mis tihti oli kujundatud iluaiaks.

Enamus XVIII saj. lõpul ehitatud hoonetest, mis kaasajani on säilinud, paiknevad endise keskaegse linna territooriumil. Osaliselt ka Oru ja Tartu tänaval, kuhu XVIII sajandil tekkisid eeslinnad. (vt. hoonete vanuse kartogramm). Huvitavamad ehitised on koondunud linna endise peatänavale Lossi tn. (pr. V.Kingissepa) ja linna peaväljaku - turuplatsi äärde (pr. J.Tompi nim. plats). Ühiskondliku väljakuna oli linna peaväljakul linna elus tähtis koht. Siin asus linna kaubanduslik ja administratiivne keskus. Turuplatsi ümber koondunud väikeste poodide võõnd lõi ajaloolise miljöö, mille alged ulatuvad kaugemale keskaegse linna turuplatsi ajalukku.

Viljandi endine peaväljak ^{-turuplats} on nelinurga kujuline. Seda läbivad V.Kingissepa, Kauba ja Olevi tänavad. Mööda Kauba tänavat viib otsetee Trepimäe kaudu järve äärde. 1933.aastani kandis väljak nimetust Suurturg ja oli sillutatud munakividega. Munakivisillutis oli laotud ruudukujuliselt ja oli keskaegse päritoluga. Väljaku keskel asus suur turu kaev. Väljaku nurkadesse istutati apteeker Schöleri poolt 4 tamme. XX sajandi alguseni püsis väljaku ääres ühtlaselt madala hoonestus, moodustades tasakaalustatud ansambli. Siin asusid apteek, koolimaja, turu kaubamajad, võõrastemajad ja kauplused. Väljakuansamblit rikastasid ilusad perspektiivvaated tänavatele (F. 13 ja 13-A). 1910.aastal see ühtlane arhitektuuripilt rikuti. Väljaku põhjapoolsele küljele, endiste puumajade asemele ehitati jugendstiilis kahe- ja kolmekorruselised kivihooned. Teiste väljakuäärsete hoonetega võrreldes on need hooned oma gabariitidelt liiga suured. 1933.aastal linna turg sellel kohal likvideeriti. Linna peaväljak kujundati kardinaalselt ümber. Siia istutati park. Vana turukaev ehitati ümber purskkaevuks. Ajalooliselt väljakujunenud vana linnatuumik kaotas oma

algse ilme ja ajaloolise miljöö.

Hoonete ajalooliselt kujunenud linnaehitusliku situatsiooni, ühtlase arhitektuurse lahenduse, ajaloolise ja arhitektuuriansamblilisuse ning ajaloolise traditsiooni seisukohalt väärib linna keskaegne peaväljak restaureerimist algsel kujul. Väljakule tuleks tagastada keskaegne nimetus "Suurturg".

Põhjasõja ajal 1703.a. hävis tules kogu linn ja sellega koos viimased keskaja ehitused. Viljandi majanduslikult ja õiguslikult kitsendatud olukord ei soodustanud XVIII sajandi I poolel sõjahaavade kiiret parandamist. Viljandi hakkas hoogsalt arenema XVIII sajandi II poolel, vastavalt sellele, kuidas kosus sõjahaavadest ümbruskonna mõisa- ja talumajandus ja elavnes kaubandus. Nüüd võidi rohkem rõhku panna linna välisilmele ja elamutele. 1774.a. A.W.Hupeli poolt trükitis avaldatud Viljandi kirjelduses öeldakse, et "...Viljandis loetakse 1 kivist kirik, 46 puust ja 2 kivist maja. Need mõlemad on alles hiljuti ehitatud, üks neist kõrge kroonu kulul turu äärde kreisikohtu tarvis, mis siin peab oma istungeid, teine ühe eraisiku poolt."¹⁷⁾ Kirjelduses mainitud maakohtu hooneks on praegune Fr.Kuhlbarši nim. 8-kl. kooli hoone. Hoone on hilisemate ümberehituste käigus tundmatuse-
ni muutunud.

Teiseks kivimajaks, mida mainitakse, on ilmselt praegune muuseumihoone.

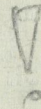
Kui Viljandi sai 1783.a. Katariina II asehaldusreformiga Kreisilinnaks, saatis Liivimaa kindralkuberner Viljandisse oma esindaja uute riigiasutuste töid korraldama. Nimetatud ametniku

17) A.W.Hupel, Topografische Nachrichten von Lief- und Estland I, Riga 1774, lk.320.

under
nirvill?

17 97 wide hinges
(noted 4)

Seubel, Spollenen
in de. n

11

aruandes kindralkubernerile on märkus: "Kreisi rentei, riigikassa, Kreisi rentmeistri, linnafoogti ja tema kantselei jaoks ostsin ma kahesaja rubla eest advokaat Ottolt ruumika kivimaja võlvitud keldritega, laoruumiga õuel, talli ja vankrikuuriga. Terves Viljandis ei ole peale selle maja ühtki kivimaja.¹⁸⁾ (s.o. peale maa-kohtu hoone, millest aruandes eespool kõneldi). Sellest kirjeldusest järeldub, et praeguse muuseumihoone ehitas advokaat Otto, kes oli linna vanemaks. Maja pidi valmis olema enne 1774.aastat, sest sellest kõneles juba A.W.Hupel. Seda kinnitavad omakorda vanimad gravüürid Viljandist XVIII sajandist (1797). Gravüüridel paistavad madalate majade taustal selgesti silma kaks kõrgemat kivistusega hoonet, mis asuvad turuplatsi juures üksteisele õige ligidal. Mainitud kahe kõige vanema hoone kohta leidub ka teistsuguseid andmeid. Vanemad viljandlased mäletavad, et praeguses muuseumihoones asus apteek. Viljandi esimese apteegi rajas 1764.a. E.A.Nordhoff. Apteek asus algselt Lossi ja Juudi (pr. V.Kingissepa ja Pioneeri) tänava nurgal puumajas. 1767.a. omandas apteegi Pärnust tulnud apteeker Johann Joachim Schöler. Schöleri apteegi kroonika on avaldatud 1912.a. Venemaa Baltimere Äärsete Provintside Ajaloo ja Muinsuste Uurimise Seltsi aastaraamatus. Selles on öeldud, et Schöler vahetas 1772.a. oma krundi lesk Beate Crocisiuse krundiga turu ääres, laskis seal asunud maja lammutada ja ehitas 1779-1780.a. selle asemele kivimaja. Nii on meil tegemist vastukäivate andmetega. Kui uskuda mitmeid kinnitusi selle kohta, et Viljandis enne 1783.aastat rohkem kivimaju ei olnud kui kaks, siis peab muuseumihoone ehitamise aasta Schöleri kroonikas olema vale. Igal juhul on meil muuseumihoone näol tegemist Viljandi ühe vanema elumajaga. Kahekordseid ehitusi hakati Viljandisse püstitama

18) RAKA, F.1002, nim.2, s.ü.72. *Publitschell*

XVIII saj. lõpul. Ka muuseumihoone oli algselt ühekorruseline. Sellisena püsis maja kuni 1882.aastani, millal Schölerid lasksid peale ehitada teise korruse mansardehitusena. Sellisel kujul on hoone säilinud tänapäevani: ühekorruselise kivimajana kõrgel soklil, mille keskrisaliiti rõhutab katusekorruse väljaehitus kolmnurkse viiluga. Hoonel on lai räästaalune karniis ja poolkelpkivikatus. Hoonel on säilinud algne sümmeetriline plaanilahendus. Sisekujundus on lihtne. Lagedel esinevad klassitsistlikud stukk-karniisid. Hoonel on võlvitud lagedega keldrid. Algsel kujul on säilinud barokkstiilis välisuks stiilse koputi ja lukuplaadiga. Hoone ees oli algselt kõrge kivitrepp, mis takistas tänavliiklust. Hiljem asendati see madala trepiga. Sellega koos lahti madalamale ka maja uks ning osa trepiastmeid viidi esikusse.

1941.aastast alates asub hoones Viljandi koduloomuuseum.

Viljandi ühe vanema hoone välisarhitektuuri näitena väärrib maja fassaad koos välistrepiga täielikku restaureerimist.

Hoone tervikuna oma ajaloolise situatsiooni, arhitektuurse lahenduse ning väljaku ühtlase arhitektuurse ansamblilisuse poolest väärrib säilitamist (F. 14).

Turuplatsi ääres asuv teine kõige vanem Viljandi hoone on praegune Fr.Kuhlbarši nim. 8-kl. kool, kus A.W.Hupeli andmetel asus 1774.aastal kreisikohus. Hoone on ehitatud 1768.aastal ja oli algselt ühekorruseline. 1790.aastal avati siin Liivimaa kuberner A.Beklemiševi poolt Viljandi 2-klassiline pea-rahvakool e. normaalkool. Sellest ajast alates on hoone kasutusel koolimajana. 1803.aastal muudeti kool 3-klassiliseks kreiskooliks. 1808.a. ehitati kolmanda klassi jaoks õuele kõrvalhoone. 1885.a. muudeti kool vene õppekeelega 3-klassiliseks linnakooliks ("gorodskoi"). 1888.a. paigutati klassiruumid ka ärklikorrusele, mis 1890.a.

laiendati teiseks korruseks kogu maja ulatuses. Sellisena on hoonne säilinud tänaseni.

Kahekorruseline kivihoone on oma arhitektuurilt klassitsistlik. Kergelt eenduv keskrisaliit, mis lõpeb kolmnurkse viiluga, on rõhutatud pilastritega. Hoone horisontaalsust rõhutab kõrge sokkel, korrustevaheline karniis ja lai katusealune profileeritud karniis. Teise korruse akendealuseid kaunistavad dekoratiivsed pinnad. Hoone kaks ehitusjärku on selgelt loetavad. Hoonel on säilinud algne plaanilahendus ja võlvitud lagedega keldrid. Oma klassitsistliku arhitektuuri, ajaloolise situatsiooni, sajanditevanuse koolihoone traditsiooni ja väljaku ansambli seisukohalt väärrib hoone säilitamist.

Turuplatsi 19.sajandi lõpuks väljakujunenud ühtlasesse ansamblisse kuulusid veel suur jääkelder lihapoodidega (koolimaja kõrval) ja kahekorruseline turukaubamaja (jugendstiilis ehitatud "Grand-Hotelli" kõrval). Mõlemad hooned on hävinud.

1944.aastal sai turukaubamajast alguse suur tulekahju, milles hävisid puithooned kahe kvartali ulatuses.

XVIII sajandi lõpul ehitatud elumajadest on huvitavamaid ehitisi V.Kingissepa tn.nr.11. Hoone on lihtne, praktilistele eluvajadustele vastav ehitis. Kõrge kelpkatuse, laia profileeritud katusealuse karniisi ja ühtlase akende rütmiga. Hoonel on säilinud stiilsed välisüksed baroksete sepišdetailidega. Varem olid aknad luukidega. Peatänava äärsetes ruumides asus kauplus. Majaomaniku eluruumid olid Olevi tn. poolses majatiivas. Hoone algne plaanilahendus on loetav, kuid hilisemate kapitaalremontide käigus tugevasti muudetud. Hoone varasematest konstruktsioonidest väärrib tähelepanu mantelkorsten, mis peaaegu täies ulatuses on säilinud. Hoonel on võlvitud lagedega keldrid. Oma linnaehitusliku situatsiooni, algse plaanilahenduse, vanade konstruktsioonide

(mantelkorsten), rohkete baroksete sepišdetailide (uksehinged, lukuplaadid jne.), samuti endise peaväljaku hoonete ansambli seisukohalt, väärrib hoone säilitamist. Hoone juurde kuulub huvitav munakividega sillutatud siseõu koos majandushoonetega. Õuel asub suur kivist ait, mille fassaadi kaunistavad laiad lukukividega klassitsistlikud ukseraamistused ja dekoratiivsed seinte pinnad. Aidahoone mõlemad viilud on ehitatud vahvärk-konstruktsioonis (F - 17 ja 19).

Elamu V.Kingissepa tn.nr.13 on viimaste aastate kapitaalremondi käigus saanud uue ja värske ilme ja katuseakna, mis hoone arhitektuuriga pole sugugi kooskõlas. Hoone algne fassaadilahendus on siiski suures osas säilinud. Hoone keskrisaliiti, mis lõpeb kolmnurkse frontooniga, rõhutavad dekoratiivsete kapiteelidega pilastrid. Akende ja uste dekoratiivsed piirlauad, hoone nurgapi-lastrid ja stiilsed välisuked, mis püsisid kuni viimase remondini rõhutavad hoone klassitsistlikku fassaadi. Hoone asudes endise peatänava ja peaväljaku ääres, pääseb tema fassaadikujundus eriti hästi mõjule. Üldise tänavapildi ja väljakuäärsete hoonete ansambli kujundamisel on hoonel silmapaistev koht. Hoone algne plaanilahendus on tugevasti muudetud, kuid loetav. Esimesel korrusel olevad kaupluseruumid on eluruumideks ümber ehitatud. Hoone on kelderdatud. Hoone juurde kuulub väike siseõu majandushoonete ja kahe väikese elumajaga (F - 18).

Täiesti säilinud on vana hoonestuse ja õueansambli süsteem V.Kingissepa tn.nr.4 ja nr.6. Peahoone koos õuehoonetega loovad toreda siseõue miljöö. Need on tüüpilised kaupmeheelamu kompleksid, rohkete majandushoonetega. Vaatamata hilisemate kapitaalremontide käigus läbiviidud muudatustele, pälvivad hooned oma välis-arhitektuuri plaanilahenduse, ajalooliste konstruktsioonide ja detailide poolest suurt tähelepanu. V.Kingissepa tn.nr.4 ja nr.6

hoonetes on säilinud mantelkorsten-köök ja rohkesti XVIII sajandi lõpust pärinevaid barokseid sepsidetaile.

XVIII sajandi lõpust ehitatud hoonetest väärivad veel tähelepanu elamud J.Tompi pl. nr.3 ja 9, Väike-Turu tn.nr.8, Sepa tn.nr.2 ja nr.8-b, Kingissepa tn.nr.14 ja nr.30, Oru tn.nr.15-a, Oru tn.nr.7, Tartu tn.nr.19, Säde tn.nr.1. Kõikidel nendel hoonetel on säilinud XVIII sajandi lõpu linnaehituslik situatsioon ja arhitektuurne lahendus, fassaadikujundus (pilastrid, kapiteelid, luugid, 30-35 cm laiused voodrilauad (Tallinna tn.2), laiad profileeritud akna- ja uksepiirlauad (Kingissepa tn.14 ja 30), kõrged kivitrepid ja puidust sammastele toetuvad varikatused (J.Tompi pl.3 ja Tartu tn.nr.19). Enamus hoonetel on säilinud algne plaanilahendus, ajaloolised konstruktsioonid (mantelkorsten, Oru tn.15^a, Kingissepa tn.4, 6 ja 11). Rohkesti on säilinud barokseid sepsidetaile, vasest uksepinke, lukusilte, akna- ja uksehingesid jne. Interjööris on säilinud nikerdatud trepibalustrid, stiilsed ukse laiade profileeritud piirlaudadega. Paljudel ehitistel on ajaloolisi ja traditsioonipäraseid säilmeid, mis ulatuvad tagasi sajanditesse. J.Tompi pl.nr.3 elas aastatel 1862-1924 Fr.Kuhlbars (F.30), Kauba tn.nr.5 asus vana postkontor. Väike-Turu ja Kauba tänavate, samuti Suureturu ja Väikese Turu ääres oli traditsioonipärane väikeste poodide võond, mille alged ulatuvad kaugemale keskaega. Ajalooliselt väljakujunenud linnaehituslike traditsioonide jätkamine tänapäeval tõstaks tunduvalt linna ajaloolist potentsiaali.

Sepa tn.nr.8-b on suure kultuuriloolise väärtusega hoone. Ehkki elumaja tänavapoolne fassaad on moderniseeritud, reedab tema põhjapoolne otsasein hoone tõelise vanuse. XIX sajandi algul kuulus maja kellassepp Obermüllerile, kes 1813.a. avassin linna elementaarkooli. Sellest ajast peale on kool töötanud katkestama-

tult tänapäevani (muidugi teistes sobivamates ruumides). See on praegune Viljandi 8-kl. Fr.Kuhlbarši nimeline kool (F. 25).

Väike-Turu tn.nr.8 oli algselt talurahva sissesõiduhoov ja vöörastemaja, hiljem linnakodanike varjupaik. Hoone juurde kuulub suur põlispuudega krunt, mis ulatub põhjapoolse linnamüüriini. Juba XIX sajandi lõpul oli siin suverestoran, suveaed ja kölakoda, kus anti vabaõhukontserte. XX sajandi algul kandis aed "Arkadie" suveaia nime. Praegu kasutab nii hoonet kui aeda lasteaed. Lasteaia üleviimisel kerkib teravalt päevakorradele hoone uue valdaja küsimus, mille lahendamisel tuleks aluseks võtta hoone algne arhitektuur ja ajaloolised traditsioonid (F. 26 ja 27).

XVIII sajandi lõpul ehitatud hoonete lahutamatuks osaks on nende õueansamblid ja rohke haljastusega aiad.

Viljandi aedade ajalugu on vana. Esimesed aianduse harrastajad olid mungad, kes rajasid Franziskaani kloostri juurde ravitaimede aia. Kuulus ju munkade kohustuste hulka ravimine, eriti pidalitõve ravimine. Selle kõrval oli rohkesti nn "tapuaedu", kus kasvatati humalaid õlle ja mõdu valmistamiseks. Vanadel linnaplaanidel on suured maa-alad aedade all (Kõrgemäe tänavast alates Väike tänavat pidi kuni lossimägedeni). Hoogne aianduse areng algas Viljandis XIX saj. lõpul, millel autor hiljem pikemalt peatub.

Ühiskondlikest hoonetest väärivad veel tähelepanu endine riigi rentei ja ametiasutuste hoone V.Kingissepa tn.nr.19, end. Viljandi tütarlaste kool Komsomoli tn.nr.4 ja vana raekoda, mis 1931. a. põhjalikult ümber ehitati.

Endine riigi rentei ja ametiasutuste hoone on ehitatud XVIII saj. lõpuaastatel, olles üks väheseid klassitsistliku arhitektuuri näiteid Viljandis. Hoone on kõrge kivikatusega, kahekorruseline ja rangelt sümmeetrilise arhitektuuriga. Hoone horisontaalsust rõhutab lai räästaalune profileeritud karniis ja korrustevaheline

profileeritud vöötarniis. Fassaadi seinapindu elustavad ristkülikukujulised ornamentaalsed bareljeefid ja akende krohvraamistused. Hoone siseplaneering on anfilaadne. Ehitis asub nurgakrundil. Oma range ja ametliku arhitektuuriga moodustab ta ilmse kontrasti samal perioodil ehitatud ühekorruseliste elumajadega. 1944.a. tulekahjus hävis hoone ja vastasasuva kvartali hoonestus. Põlenud hoonete asemele rajatud haljasala tõttu pääseb hoone klassitsistlik fassaad eriti hästi mõjule. Haljasala hoonestamist tuleks linnaehituslikust seisukohast tõsiselt kaaluda. Arhitekt Kaasiku poolt esitatud Kultuurharidusala kooli juurdeehitusprojekti kaasaegne standardlahendus mõjub võõrkehana olemasolevas linnailmes ja arhitektuuriansamblis.

Komsomoli tn.nr.4 koolihoone oli algselt ühekorruseline kivist elumaja, mis ehitati XVIII saj. lõpul ja kuulus dr.Langele. 1884.aastal kui hoonesse asus Viljandi Tütarlastekool, toimus vastavalt kooli vajadustele hoone põhjalik ümberehitus. Hoone keskrisaliit jäi ühe-korruseliseks. Hoone külgrisaliitidele ehitati peale teine korrus, millega hoone arhitektuurne välisilme tundmatuse ni muutus. Hoone arhitektuur on lihtsate ja selgete proportsioonidega, millede lahenduses on pearõhk asetatud otstarbekusele ja koolioludest tingitud vajadustele. Hoonel on tahutud kiviplokkidest sokkel. Fassaadi ainukesteks stiilielementideks on akende ühtlane rütm ja horisontaalne korruseid lahutav lai vöötarniis. Külgrisaliidid lõpevad kolmnurkse viiluga, mida kaunistab lai profileeritud räastaalne karniis dekoratiivsete elementidega. Ruumide kujundus on lihtne ja asjalik. Esimesel korrusel on kaminatuba. 1912.aastal kui kool muudeti 6-klassiliseks progümnaasiumiks, toimus hoonetele täiendav juurdeehitus. Hoone külgrisaliite pikendati. Pööning ehitati välja raamatukoguks ja jalutusruumideks. 1922.a. ehitati hoone keskrisaliit kahekorruseliseks; teisele korrusele

paigutati kooli saal. Hoone keskrisaliiti rõhutavad saali laiad kaaraknad, millede vahelduvat rütmi dekoreerivad viielehelised roosiõied, Viljandi linnavapi motiividel. Hoone täidab koolimaja funktsioone tänaseni. Ümberehituste tulemusel sai hoone välisarhitektuur uued eklektilised vormid.

Kaua aastaid töötas selles hoones Viljandi Tütarlastekool, mis asutati 1805.aastal Viljandi Linnavalitsuse poolt tütarlaste 2-klassilise elementaarkoolina. Kool oli saksa õppekeelega. Esialgne kooli asukoht oli Oru tänaval Spierlingi, hiljem Blossfeldti majas (viimane on säilinud). 1853.a. muudeti kool 3-klassiliseks, 1880.a. 5-klassiliseks. Kooli lõpetajad said algkooli õpetaja kutse. Kooli õpilastest olid enamus eestlased. Kooli kauaaegseks juhatajaks oli Caroline Neuman. 1886.a. osteti koolile dr.Lange maja Linnu tn.2. 1912.a. muudeti kool 6-klassiliseks progümnaasiumiks. 1918.a. kool suleti ja 1919.a. alustas uuesti tööd. Koolis on töötanud rida silmapaistvaid õpetajaid. 1921-1928 oli kooli joonistusõpetajaks A.Murakin, kes oli õppinud maalikunsti von zur Mühleni ja F.V.Wozani ateljeedes. Hiljem jätkas oma õpinguid Ungaris. Kunstnik A.Murakin korraldas nii koolis kui linnas kunstinäitusi ja organiseeris kooli isetegevust. Koolis töötas pikemat aega klaverikunstnik K.Grünwald, kes oli lõpetanud Leipzigi konservatooriumi. 1931.aastal jagunes kool kaheks; kommertsharu läks üle poeglaste reaalgümnaasiumi juurde, humanitaarharu Haridusseltsi gümnaasiumi juurde. Koolimaja juurde kuulus avar kooliaed ja park ilupuude ja -põõsastega, kus kasvasid mandlipuud, sirelid ja roosid. Aias oli ringkiik ja pikk-kiik. Talvel oli kooli aias liuväli, kus mängis orkester ja oli ilutulestik (küünlad värvilistes laternates). Uisutamise oli õpilastele kohustuslik ala. Rohkete koolihoonetraditsioonide kandjana omab hoone suure kultuuriloolise väärtuse (F-64).

Vana raekoda ehitati 1780-ndatel aastatel, olles tähelepanuvääriv ehitis oma XVIII sajandist pärineva hoonetüübi ja arhitektuuridetailide poolest. Oma põhiplaanilt oli hoone sümmeetriline, mille keskel asus avar vestibüül. Vestibüülist viis trepp teisele korrusele. Rae saal asus esimesel korrusel, teisel korrusel asusid eluruumid. Siseruumide viimistlus oli valge stukk. Hoonel oli kaks suurt mantelkorstent, milledest köeti barokkahjusid, mis asusid ruumide nurkades, modelleerides omaltpoolt ruumivormi. Hoone laiad profileeritud piirlaudadega ukseid ja aknaid olid detailideks, mis hästi iseloomustasid antud perioodi arhitektuuri.

Hoone oli ühekorruseline katusekorruse väljaehitusega hoone keskel, millest kahele poole jäid väikesed katuseaknaid. Hoone kandis rasket mansardkatust ja puidust nelinurkset kellatorni, mille lõpetas neljale sambale toetuv ümarkuppel kõrge tuulelipuga (F.16) 1931.a. toimus hoone põhjalik ümberehitus (ins.Otting ja arh.Fuks) millega hoone välisarhitektuur sai täiesti uue kuju.

Et Viljandi XVIII sajandi lõpul ja XVIII ja XIX sajandi vahetusel ehitatud hoonete arhitektuuriajaloolist, linnaehitusajaloolist ja kultuuriloolist väärtust muinsuskaitse aspektist õigesti hinnata, tuleb neid vaadelda ansambli seisukohalt, tänavseina ja vastava linnaosa arhitektuuri tervikilme seisukohalt linna lokaalse omapära seisukohalt. Ehkki hooned ei oma erilist väärtust iseseisvate arhitektuurinäidetena, on nad seotud kohalike arhitektuuritraditsioonidega, ajalooliselt väljakujunenud linnaehituslikuks situatsiooniks. Hooned on arhitektuuriajalooliseks pärandiks, esindades oma ajastut ja stiili.

Kalmistu.

Viljandi vana kalmistu, mis asub Vaksali tänava ääres üle Valuoja, on rajatud XVIII saj. II poolel. Kalmistul on rohkesti stiilseid sepisaedu ja marmor- ning graniitsambaid. Hauasammastel on omapärane kõrge ülevalt ahenev posti kuju, dekoratiivse muna või vaasiga selle otsas. Rohkesti on mitmesuguse kujuga raudriste nii sepi- kui metallivalu. Kalmistul on kaks A.Weizenbergi skulptuuri, ingel ja valgest marmorist tütarlapse kuju. Viimane on A.Weizenbergi pühendusega Sophie Rosenbergile:

"Die Blume verwelket und alles
vergeht, Die Liebe sie bleibet,
und ewig besteht."

St.Peterburg 1898

A.Weizenberg.

Kalmistu hauakabelid ei oma arhitektuurset ega kunstiajaloolist väärtust.

Viljandi vanale kalmistule on maetud rida tuntud kunsti- ja kultuuritegelasi: Fr.Kuhlbars, H.Gleser, A.Rennit, G.Mootse, T.Tondu jt. (F - 42).

XIX sajandi I poolel suunasid ka väikelinnade arhitektuuriarengut tüüpfassaadid, kuid ehitustegevuse üldise vähesuse ja ehitatavate hoonete vähenõudlikkuse tõttu ei kujunenud siin tulemused kuigi märkimisväärsed. Viljandis ehitati endiselt väikeselumaju, mis säilitasid oma pika ja madala, tavaliselt poolkelp- või täiskelpkatusega üldkuju, millele tingimata allutati valitud fassaadieeskuju. Sellel perioodil ehitatud puidust elamud süvendasid veelgi linna individuaalsust ja omapära, mis juba XVIII sajandi lõpul oli võtnud kindla kuju.

XIX sajandi algul seoses linna territooriumi laiendamisega,

algas Posti ja Jakobsoni tänavate hoonestamine. Sajandi I poolel rajatud hooned on eranditult puitehitised, väljaarvatud kaks klassitsistlikus stiilis kahekorruselist kivimaja Tallinna tänaval.

Üks neist ehitati sajandi vahetusel Tallinna tn. ja Jakobsoni tn. nurgale, Jakobsoni tn. nr. 21, peafassaadiga Tallinna tänavale. See on pikk kahekorruseline varaklassitsistlikus stiilis kivihoone, kus asus Liivimaa kubermangu aadlipreilide varjupaik (Fräuleinstit). Hoone fassaadikujundus on pinnaline. Seinapinnad on liigendatud lamedate pilastritega, mis esimesel korrusel on rusteeritud. Hoone peafassaad on kolme kergelt markeeritud risaliidiga. Keskmine risaliit on äärmistest pisut laiem ja rõhutatud akende grupiga. Aknaid piiravad laiad lukukividega krohvraamistused. Hoone horisontaalsust rõhutab lai profileeritud räästaalune hammaskarniis. Keskrisaliidi lõpetab katuseärkel, mis fassaadis on antud kolmeastmelise frontoonina. Hoone peasissepääs on Jakobsoni tänavalt. Peaukse kohal on reljeef, mis kujutab jalutavat eidekest kepiga. Reljeef on üle lubjatud. Hoone põhjapoolset fassaadi rõhutab avar klaasist veranda. Hoone plaanilahendus on anfilaadne. Hoone juurde kuulub suur krunt rohkete kõrvalhoonetega (tallid, töllakuurid, teenijatemajad) ning suur põlispuudega aed. Ainukese varaklassitsistliku arhitektuuristiili näitena Viljandis väärrib hoone säilitamist. Hoone algse arhitektuuri võimaluste ärakasutamiseks tuleks talles leida sobivam valdaja. (F. 31).

XIX sajandi 30-40-ndatel aastatel ehitati Tallinna ja Posti tänava nurgale Posti tn. nr. 1, peafassaadiga Tallinna tänavale, klassitsistlikus stiilis, kahekorruseline elumaja, mis kuulus Karula mõisaomanikule krahv Helmersenile. Hoone juures on tunda XIX sajandi 30-ndaist aastaist alates eriliselt rohke dekooriga kombineeritud klassitsistliku fassaadikujundust, mis levis paralleelselt Peterburis väljatöötatud lihtsamate ja kainemate klassit-

sistlike tüüpprojektidega. Hoone peafassaadi kesktelge rõhutab lihtsatele sammastele toetuv rõdu ja teisel korrusel asuva saali kaaraknad, mis on kujundatud laias profileeritud raamistuses. Hoone kesktelje lõpetab kolmnurkne viil, mille dekoorirohkes viiluväljas oli majaomaniku vapp. Hoone horisontaalsust rõhutab lai räästaalune karniis, mis toetub profileeritud konsoolidele, ja lai dekoratiivne, rohkete figuraalsete kompositsioonidega friis. Siseruumide kujundus on lihtne, ainult saali lagi on stukkdekooriga. Hoone plaanilahendus on klassitsistliku peavestibüüliga esimesel korrusel, saaliga teisel korrusel, hoone keskel. Koridoridest ligipääsetavad ruumid reastuvad anfilaadina. Hoone juurde kuulub madal ühekorruseline puidust juurdeehitus, kus asub avar saal. Selles saalis toimusid Viljandi esimesed avalikud kontserdid. Hoone juurde kuulub suur aed-park.

Stiilse klassitsistliku arhitektuuri näitena väärrib hoone säilitamist ja senisest paremat hooldamist. Tuleks kaaluda sõjaväeosade väljaviimist kesklinnast ja eelpoolkirjeldatud hooneid otstarbekamalt ja asjatundlikumalt kasutada (F. 32 ja 33).

Omapäraseks klassitsistliku puitarhitektuuri näiteks on endine saksa "Casino" Posti tänav nr.11. Hoone keskrisaliiti rõhutab sammastportikuse motiiv. Neli kannelleeritud dooria stiilis sammast kannavad talastikku ja kolmnurkset viilu, milliseid kaunistab dekoratiivne hammaskarniis. Räästaalust palistab lai friis. Sambaad toetuvad kõrgele tsemendist ja puidust postamendile. Hoone sümmeetriat rõhutavad külgrisaliitidel kaks kõrgete varikatustega stiilset välisust. Hoone keskel asetseb suur saal. Interjöörikuujundus on lihtne. Stiilsed ahjud on lammutatud. Hoone juurde kuulub aed, kus oli vabaõhukohvik. "Casino" töötas sakslaste klubina-seltsina esimese maailmasõjani. Praegu kasutab hoonet õmblustöökoda.

Hoone peafassaad kajastab selgelt oma ajastu arhitektuuri-
taotlusi ja nende realiseerimisvõimalusi kohalikes oludes ja
väärrib muinsuskaitse seisukohalt tähelepanu (F.38).

Ühiskondlikus elus toimunud suured muudatused XIX sajandi II
poolel määrasid ka arhitektuuri arengusuuna. Tekkisid uuele ajas-
tule iseloomulikud tööstusrajoonid ja agulid koos vastavate hoone-
tüüpidega (tööstushooned, raudteejaamad, üürimajad, pangad jne.).
Ehitustehnikasse juurdusid uued materjalid ja konstruktsioonid.
Hoonete kujundamisel piirduti minevikustiilide mehhaanilise kasu-
tamisega. Algas eklektilise arhitektuuri ajastu.

Linnade elanikkond täienes maalt tulnud külaproletariaadi ar-
vel, kelle elustandard oli suhteliselt madal ja kelle majandusli-
kud võimalused küündisid ainult väikeste eeslinna elamute püstita-
miseni. Tekivad üheperruselised, hallid ja üksluised, puumajadega
täisehitatud kvartalid. Oma heakorrastamata tänavate, lahtiste
roiskvee kollektorite, juurviljaaedade, kuuride, ladude ja looma-
pidamishoonetega. Ka Viljandi eeslinnade areng kulges kirjeldatud
suunas.

1850.aastal müüs Viljandi mõis esimesed ehituskrundid 2 km
linnast eemal asuvast kivirägastikust (siit ka nimetus Kivistiku
linnaosa), mis pikkaööda kasvas linnale vastu. Kivistiku nime
kandis agul kuni Kõrgemäe tänavani. Sealt edasi algas Ridaküla.
Tartu tänava parempoolne serv hoonestati alles 1918.aastal. Mõisa
kruusaauk on praegugi hoonestamata.

1850-1870.aasta ostu-müügi leping nägi ette, et krundil ei
tohi olla õllepoode, ärisid ega kõrtse. Elumajad ehitati keset
krunti. Maja plaani kinnitas mõis. Maja pidi olema laudadega voo-
derdatud ja värvitud. Krunt pidi olema tänava poolt piiratud plan-
guga. Majaomanik pidi sillutama jalgteed ja sõiduteed oma krundi
ulatuses. Kõrvalhooned, puu- ja vankrikuur, laut ja tall, moodus-

tasid kinnise õue, mis oli aiaga piiratud. Siit viis lai värav maja ette, kus oli väike, muruga kaetud õu. Kivistiku linnaosa kõige vanemad majad on kõik ehitatud keset krunti, näit. Tartu tn.80, Tartu tn.101, Pihlaka tn.15, Aia tn.3 jne.

1870.a. alates ehitati Kivistiku linnaossa ainult standard-maju, mis paiknesid sageli nii lähedal tänavjoonele, et ei jäänud ruumi jalgtee jaoks. Elamu taga oli viljapuuaed. Köök-koridor ja-gas maja kahte ossa. Kumbaski osas oli 2 tuba. Majal oli kaks sissekäiku, üks tänava, teine õue poolt. Sageli oli maja ees esik sahvri ja käimlaga. Selline ehituslaad püsis kuni 1919-1920.aastani. Hiljem kulges elamuehitus isikupäraselt, linnavalitsuse poolt kinnitatud plaanide järgi. Vanemad majad olid kõik õlgkatustega, mis põhjustas alalisi tulekahjusid. Alles hiljem asendati õlgkatused kivi-, papp- või plekkkatustega. 1903-1904.aastal kaeti Jakobsoni ja Tartu tänavad kivikillustikuga.

XIX sajandi lõpul elas Kivistiku linnaosas palju käsitöölisi: rätsepad, kingseppi, pagareid, lihunikke jt. lihttöölisi, kes olid sakste juures majateenijateks. Levinud tööalaks oli veos käimine. Selleks peeti hobuseid. Viljandi-Tartu vahel oli 2 korda nädalas regulaarne reisijate vedu.

Sõjajärgsetel aastatel algas Kivistiku linnaosas elav individuaalelamuehitus, mis on jätkunud tänapäevani. Säilinud vana hoonestus arhitektuuriajaloolist ja kultuuriloolist väärtust ei oma. Kirjeldatud linnaosa uus planeerimiskava, mis on esitatud arhitektide M.Port'i ja M.Meelak'u poolt, on huvitavalt lahendatud, kuid vajab mõningaid korrekture.

Kantreküla areng toimus teises suunas. Peale raudtee ehitamist koondus siia peamine osa Viljandi tööstusest, mis määras ka kohaliku arhitektuuri suuna. Praegune hoonestus pärineb põhiliselt XIX saj. lõpust ja XX saj. algusest ja kannab üürimajade,

agulipoodide, trahterite, sissesõiduhuovide ja laomajanduse hoonestustraditsioone. Mitmed suured lina- ja kaubaaidad on tähelepanuväärsed oma hoonetüübi ja arhitektuuridetailide poolest.

Elumajade ja tööliskasarmute standartsed lahendused ei oma linnaehituse ja hoonetüüpide ajaloo seisukohalt mingit väärtust. Küll aga tuleks säilitada kruntidesisene haljastus ja vanad aida-
hooned, milliseid tänapäeva nõuetele vastavalt on võimalik rekonstrueerida.

XIX sajandi II poolel kerkis Viljandisse rida suuremaid eklektilisi ehitisi. 1877.a. sai valmis Maagümnaasiumi hoone (pr. II keskkool) (F.74), 1885.a. valmis rahukohtu hoone (Posti tn.22, F.52), 1882.a. avati pidulikult Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi maja (pr. ümber ehitatud I Keskkool), Jakobsoni tn.nr.42 (F.50). Uue härrastemaja ehitas Viljandi mõis (F.54). 1864.a. valmis linna haigla hoone, Väike tn.6, millele 1882.a. ehitati peale II korrus (F.34).

1894.aastal tabas südalinna suurem tulekahju, mis hävitas rea maju V.Kingissepa ja Tartu tänavate ääres. Siitpeale võttis hoogu telliskivihoonete ehitamine, kuna kohalikud tellisetehased, mis asusid üle järve, tootsid kvaliteetselt põletatud tellist.

Viljandi telliskivihoonete arhitektuuris on tunda Põhja-Saksaamaa telliskivigootika vormide mõju, millist suunda Eestis viljelesid Riia Polütehnikumi lõpetanud arhitektid. Hoonete senist sümmeetrilist üldkujundust asendas tihti asümmeetria. Ruumide paigutuses ja seostumises taotleti otstarbekust. Fassaad aga säilitas dekoorirohkuse oma lugematute nišside, laineliste pindade, karniiside ja dekoratiivsete akna- ja usteraadistustega (Eesti Põllumeeste Seltsi maja, Posti tn.9 ja 16, V.Kingissepa tn.31 (F.55), Tartu tn.20, (F.58), Jaani kiriku pastoraat (pr. Raamatukogu (F.60), jt.). Kõikide nende hoonete välisarhitektuuris näeme pseudo-

gooti ja pseudoromaani vormide rakendamist. Huvitavaimaks neist on Jakobsoni tn.16, mis kuulus mõisnik Sivers'ile (pr. Lasteraamatukogu ja Muusikakool) oma suure mastaabi, keeruka massijaotuse ja pseudogooti vormidega. Hoone vertikaalsust rõhutab kaheksatahuline nurgatorn mašikuliidega, tugevasti eenduv külgtisaliit, kaaraknad, nišid ja laskepilusid meenutavad avad. Hoone vertikaalsust tasakaalustavad horisontaalselt kulgevad karniisid. Hoone juurde kuulub suur aed-park (F.56).

Teine, suure kultuuriloolise väärtusega hoone on endine Eesti Põllumeeste Seltsi maja Jakobsoni tn.nr.42 (F.50). Maja ehitamist alustati 1881.a. C.R.Jakobsoni ja Sakalamaa talupoegade üritusena. Maja nurgakivi pani C.R.Jakobson 26.juulil (7.aug.) 1881.a. Maja valmis 1882.a. ja oli "eestlaste esimene tähtsam omasaavutus", ja "...rahvusliku ärkamisaja omaalgatuse jõupingutuste tulemus." Majas elas ja töötas ^{aastaid} seltsiliige August Kitzberg ~~aastaid~~. 1908.a. asutati üks esimesi eesti õppekeelega kooli - Viljandi Haridusseltsi Progümnaasium, kes sai kasutada Põllumeeste Seltsi maja. Kooli vajaduste kohaselt ehitati kivimajale puidust teine korrus (Jakobsoni tn.ääres). 1912.a. ostis Põllumeeste Selts endale uue hoone Tallinna tänavale (end. Rotermanni kaubamaja) ja müüs oma maja Haridusseltsile. 1923.a. tehti hoonele juurdeehitus (Kõrge-mäe tänava poolne tiib), ühtlasi muudeti hoone sissepääsu ja vesti büüli. 1923.aasta tulekahjus põlesid hoone saal, selle lähedased ruumid ja õuepoolne lahtine rõdu. Taastamise käigus muudeti saali sisearhitektuuri. Saali rõdu, kuhu varem pääses otse saalist, ja eeskoda, ehitati ümber. Arvestades saali akustilisi vajadusi kontsertsaalina, ehitati saal pikemaks ja laele anti kergelt võlvitud kuju. Akende ja uste kuju jäi endiseks. Näitelava ja selle esise kujundus muudeti. Saal on praegugi Viljandi avaraim ja parim kontserdisaal. Hoone välisarhitektuuris on hoone tähtsamaks lüliks

aiapoolne avar lahtine astmetega rõdu, kust avaneb ilus vaade alla järvele. Siin peeti Viljandi esimesed laulupeod.

XIX sajandi II poolel ehitati Valuoja kõrgendikule Pauluse kirik pseudogooti vormides. Hoone ehitamisel ja kujundamisel on oskuslikult ära kasutatud kohalikku ehitusmaterjali (F.47 ja 48).

XIX sajandi lõpul ehitatud ametiasutuse hoonete arhitektuuris on märgata veel tihedat seost klassitsismiga, millega seostuvad tihti renessanss- ja barokkvormid. Need on historitsismi ja eklektika näited. Selliseks klassitsistlikest traditsioonidest lähtuvaks hooneks on 1895.a. ehitatud rahukohtu hoone Posti tn.22 mis paistab silma otstarbekohase plaanilahenduse ja range väliskujunduse poolest. Fassaadi tugevasti eenduv keskrisaliit rõhutab hoone vertikaalsust, mida tasakaalustavad tugevate aktsentidega antud laiad horisontaalsed korrustevahelised karniisid. Fassaadi pind on antud rustikas. Teise korruse kaaraknaid piiravad laiad rusteeritud raamistused (F.52).

Sama tüüpi on uus mõisa härrastemaja (pr. Miilitsahoone), kus peasissepääsu rõhutab kõrge välistrepp klassitsistlike ja barokkvormidega avar lahtine katustatud rõdu ja astmestikfrontoon (F.54). Samasse ehitusperioodi kuuluvad kaupluse- ja ärihooned V.Kingissepa tn.nr.28, ja end. Sakala panga hoone V.Kingissepa tn.nr.26. Hoone oma ehitusstiililt on historitsism, milles avaldub üksikuid jugendlikke jooni (F.53).

XIX-XX sajandi vahetusel toimus linnas olemasolevate hoonete suureulatuslik ümberehitamine nii täiskorruste kui ka katusekorruste pealeehituse näol, mille tulemusel rida hooneid sai täiesti uue arhitektuurse ilme. Näiteks end. "Koidu" seltsi maja (pr. teater "Ugala" (F.51), kauplusehooned ja V.Kingissepa tn.31, jne. ja hulgaliselt puidust elumaju. Puitehitiste ümberehitusprojektid koostati kohalike ehitusmeistrite poolt ja kinnitati Linna-

valitsuses. Sajandivahetusel kohtame ehitajaid-projekteerijaid G.Wohman'i, G.Schönberg'i, A.Hartung'i jt. Linnas tegutses hulgaliselt käsitöömeistreid, tislereid, puuseppi, plekkseppi jt., kes kõik olid otseselt seotud linna ehitustegevusega. Nende meisterlik ja kvaliteetne töö kajastub hoonete sise- ja välisarhitektuuri rohketes detailides. Sajandivahetusel olid tuntumad sepad Eldring ja Lepik, kellede töökodades töötas 10-15 töölist, tisler Schnurberg, kelle töökojas valmistati muide ka kõik Olustvere lossi puitdetailid, tislerid Holzmann, Mankin, Rannlau jt., pottsepp-meistrid Bärge, Vallenius, kelledele kuulusid suured põletusahjud Tartu tänava näenõlvakul. Suuremate ühiskondlike hoonete projekteerijateks olid sajandivahetusel juba vastava ettevalmistuse saanud ^{ja insenerid} arhitektid: Loorits, Kondor, Fuks, linnainsener Ottingen, linnapea Engelhardt'i vend B.Engelhardt, kes mõnda aega oli õppinud aiandusarhitektuuri Riia Polütehnikumis ja kelle nimega on seotud Trepimäe ja paljude haljasalade kujundus linnas.

XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguses ehitati Viljandisse kohalike suurkaupmeeste ja saksa ärimeeste poolt rida luksuslikke villasid. Huvitavamad neist asuvad Oru tänava järveäärsel kõrgel nõlvakul, kus hoone situatsiooni kujunemist on mõjustanud pinnase reljeef. Hooned asuvad laskuval terräänil. Üks osa majast on nõlvaku serval, teine osa allpool. Olenevalt sellest on hoonete tänavpoolne fassaad ja järvepoolne fassaad erinevate korruste arvuga. Villad on mugava ja vaba plaanilahendusega ja vastavalt sellele asümmeetrilise masside jaotusega. Hoonete välisarhitektuur ja fassaadid on jugendlikud, tihti rusteeritud pindade ja graafiliste dekoratiivsete ornamentidega. Kasutatud on ka vahvärkkonstruktsiooni (villa Engelhardt jt.) (F.61). Hoonete aia- ja pargipoolsed fassaadid on suurte klaasist verandade ja lahtiste rõdudega, mida palistasid metsviinapuud ja vääntaimed. Kõikide nende hoone-

vizimani
on Ailurost

81

te juurde kuuluvad krundid olid rohke haljastusega. Iga villa juurde kuulus lehtlatega iluaed (F.62 ja 63).

XIX sajandi lõpul seoses linna majandusliku jõukuse kasvuga, hakati üha rohkem tähelepanu pöörama aiandusele. Isegi tööstusliku iseloomuga eeslinnades ja agulites olid ettenähtud krundid aedade jaoks. Kõikidel Viljandi lähedastel mõisnikel olid linnas majad ja aiad (Võidu, Stryk, Karula - Helmersen, Tarvastu - Mensenkamff jt.). Ka hilisem linnaehituslik areng on kulgenud just aedlinnana.

Vanalinnas kuulusid kõik krundid sakslastele, rikastele kaupmeestele ja jõukamatele käsitöölistele, kes ei vajanud aiast mitte tulu, vaid ilu. Siin harrastati ainult iluaiandust. Elumajad avanesid aedadesse rõdudena, nende ümber kasvasid metsviinapuud ja lõhnavad kuslapuud. Aedades olid lehtlad, mida kroonisid väänlavad taimed. Suuremates aedades olid suvel elamiseks aiamajad. Iluaiad olid kindla planeeringuga. Seal olid kruusateed, muru ja ilupõõsad, sageli kiiged. Suuremates aedades olid eraldi maa-alad viljapuude ja marjapõõsaste jaoks. Suuremate aedade hooldajateks olid eraldi aednikud. Iluaedades oli palju püsililli ja roniroose, viigimarju ja glütsiiniaid, sireleid, tulpe, mailkellukesi, hüatsinte jpt. lillesorte. Ilupõõsastest olid laialt levinud sajakoorsed, lumimarjad, kuld- ja magesõstrad. Rohkete lillede, ilupuude ja -põõsastega aiad olid alati õites. Iluaedade vaheldusid põlispuudega haljastatud krundid, kus kasvasid vanad kastanid, vahtrad ja saared. Praegugi äratavad tähelepanu põlispuudega aiad. Värncke aed Kauba tänaval, mis ulatus Jaani kirikuni, Natuse aed Kassisaba tänaval, pr. Oru tänava haljasvöönd jt.

XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul läheb aianduse juhtpositsioon eestlaste kätte. Paljud neist olid endised mõisakärne-

rid. Suurem aed oli Posti tänaval, mis kuulus Vihvelinile, kes sai oma kutsehariduse Heimtali mõisas. Siin olid kasvuhooned ja lavad. Selle kõrval oli Wahl'i aed, kus praeguseni on säilinud ainuke Viljandi valge akaatsia (Väike ja Uueveski tänava nurgal). Siit edasi asus Mältoni aed, kes oli elupõline Kõpu mõisa aednik, Mälton tõi esimesena Viljandisse pojengi (100 a. tagasi), mis mõisa oli toodud Hollandist. Mälton rajas aia ka Oblika mäele, kus kasvatas sparglit, rabarbereid ja viinamarju (pr. haigla kõrval). Tallinna tänaval oli apteeker Shöleri ravimtaimede aed (pr. haljasala). Pioneeri tän. nr.1214 asus Tariku suurte kasvuhoonetega aiaäri, mis oli spetsialiseerunud iluaiaandusele. Lilled ja pöösad toodi Saksamaalt ja Hollandist. Riia maanteel asus Piffle iluaiaand, kus tänini on säilinud suured elupuud ja Viljandi kõige vanem ja suurem luuderohi.

1920.aastal asus Viljandisse aednik Kelch, kes oli õppinud aiandust välismaal. Tema rajatud on suur aiand Surnuaia juures (10 ha). Maa-alale Tomuski väljal rajas ta Baltimaade suurima puukooli, kust saadeti taimi välismaale. 1918.a. asus Viljandisse aednik Suits, kes oli töötanud nii meie mõisades kui ka välismaal. Ta oli suur iluaednik (aed asus linavabriku taga). Kõik need aednikud on jätnud oma jäljed Viljandi aedadesse.

Viljandi haljasalade ja puisteede rajakaks oli aednik Anni. Tema rajatud on Valuoja park, Eha park, Supelbasseinide ümbrus Uueveskil, Võidu puistee, Ilmarise, Gagarini ja Uue-veski puisteed. Viljandi kiviktaimlate pioneeriks on P.Värncke ja M.Riet. Värncke aias oli ligi 300 eri taimeliiki. Kahjuks on aed laostunud. M.Rieti aeda Posti tänaval hoitakse korras dendropargi nime all.

Aedade ja parkidega haljasalade rajamise traditsioonid, mis ulatuvad kaugemale keskaega, väärivad senisest palju suuremat tähe-

lepanu ja eeskuju. Hoolikalt haljastatud krundid moodustavad linna haljastuse olulisema komponendi.

XIX sajandil ehitatud hoonete arhitektuuriajaloolist, linnaehitusajaloolist ja kultuuriloolist väärtust muinsuskaitse aspektist hinnates, peab vaatlema neid ajalooliselt väljakujunenud linnaehitusliku situatsiooni, struktuuri hoonestussüsteemi ning üksikute hoonetüüpide ajaloo seisukohalt, mis jälgivad kindlaid lokaalseid traditsioone. Madalakorruseliste elamute linnaehituslik situatsioon on nii linnaehituse, hoonete ehitusajaloo kui ka linna ajaloo seisukohalt küllaltki hinnatav. XIX sajandil Posti ja Jakobsoni tänavate äärde püstitatud ehitised on peaaegu kõik tiheidalt seotud eesti ärkamisaegse rahvusliku liikumise, C.R.Jakobsoni jpt. meie kultuuriloos tuntud kirjanike ja ühiskonnategelaste nimega. Enne kui asuda nende hoonete rekonstrueerimisele või lammutamisele tuleb põhjalikult välja selgitada nende hoonete ehitusajalooline ja kultuurilooline minevik.

XX sajandi alguse ehitustegevus muutis tugevasti südalinna ilmet. Siia kerkis rida suuremaid hooneid, milledest enamik kuulus eestlastele. Tallinna tänava äärde (nr.3) püstitati Rotermanni kaubamaja hoone, mille peatselt omandas Põllumeeste Selts (F.68). Linna turuplatsi (pr.J.Tompi pl.8) äärde kerkis 1910.a. Ormissoni "Grand Hotelli" (F.65) (pr.Meditsiinilise kooli) hoone ja 1911.a. veetorn (F.67). Samal aastal avati pärast suuremaid ümberehitusi "Koidu" seltsi maja C.R.Jakobsoni tn.nr.18 (pr. "Ugala" teater). 1903.aastal valmis Käsitöölise Abiandmise Seltsi maja Posti tänaval nr.6 (pr. kino "Täht", ümberehitus 1930.a.) (F.69), suur panga hoone Posti tn.nr.18 (F.72), Viljandi Eesti panga hoone Nõukogude väljak nr.2 (F.71). Enamus mainitud hoonetest on ehitatud jugendstiilis (Posti tn.6), "Grand Hotell" (J.Tompi pl.nr.8), Tallinna tn.6, Väike tn.3 (haigla), koolihoone Jakobsoni tn.47-c, end. pan-

gahoone Posti tn.18 (arh. Breifeldt) jne.

Nende hoonete funktsionaalsusest lähtuv üldkompositsioon ja ehitusmaterjalidele vastavad vormide otsingud jäid provintsi tasemele ega andnud kuigi märkimisväärseid tulemusi. Silmapaistvam jugendstiilis ehitis oli Viljandi Eesti panga hoone (1926-28), arh.Burman, mis kahjuks hävis teises maailmasõjas. Taastatud kujul ei oma uus administratiivhoone enam mingit stiili. Tähelepanu väärib Posti tn.18 asuv pangahoone, mille arhitektuurses lahenduses on kasutatud vahvärkkonstruksioone.

Kodanlikul ajal ehitatud hoonetest väärivad veel tähelepanu 1937.a. valminud hotellihoone Tartu tn.nr.11 ja 1926-28.a. valminud Valuoja koolimaja, mille arhitektuurne välisilme on viimaste aastate juurdeehitusega täiesti rikutud. Kasvasid edasi ka Viljandi eeslinnad, Kantreküla ja Kivistiku.

Kodanlikul ajal tegelesid linnaehituslaste küsimustega juba vastava erialase ettevalmistuse saanud spetsialistid, ehitusinsenerid, nagu Gustavson, E.Otting, P.Lõhmus, J.Maasik, Viilo, Kuvasto, Kullango, Fuks, Puuraid jt., kes kõik on oma panuse andnud Viljandi linna arhitektuurse ilme kujundamiseks.

IV Esialgsed muinsuskaitsealased ettepanekud.

Tänapäeva linnaehitaja ei saa ajalooliste linnakeskuste planeerimise ja projekteerimise juures toimida oma tahtmise järgi. Vana seab omalt poolt kindlad piirid uuele. Vanade linnakeskuste projekteerimisel tuleb arvestada ajalooliselt väljakujunenud linna struktuuri ja olemasolevat arhitektuuri. Et ehitustegevust juhtida tänapäeva nõuete kohaselt, tuleb vanalinna tsenter kuulutada riiklikuks kaitsealaks. Projekteerimine ja ehitamine tuleb siin allutada erikorraale ja kooskõlastada muinsuskaitse vastavate organitega. Kaitsetsooni ümber tuleb luua reguleerimistsoon, kus ehitustegevus oleks piiratud vastavalt muinsuskaitse alastele vajadustele. See oleks üleminekuala uuele kaasaegse planeeringu ja arhitektuuriga linnaosale.

Viljandi vanalinna kaitsetsooni moodustaks see osa linnast, mida piirab lõunas Valuoja org, Hariduse tänav ja Nõukogude väljak, läänes Tallinna tänav, põhjas Tartu tänav koos Koidu ja Mäe tänava vahelise kvartaliga, edasi Tartu tänav ja Järve tänav, idas on tsooni piiriks Viljandi järv. Reguleerimistsooni moodustab see osa linnast, mida piirab lõunas Valuoja org, Hariduse tänav ja Nõukogude väljak, läänes Tallinna tänav, põhjas Jakobsoni tänav ja Väike tänav, mida mööda tsooni piir kulgeb üle Õuna tänava, läbi kvartalite Tartu ja Järve tänavale. Idas piirab reguleerimistsooni Viljandi järv.

Kaitsetsooni piirides tuleb säilitada ajalooliselt väljakujunenud linna üldstruktuur. See on tänavate võrk ja nende ajalooliselt väljakujunenud situatsioon linnaplaanis. Tänavate laius, munakivisillutis koos kitsa graniitplaatidest kõnniteega, vanad

õued, aiad ja hoonete ajalooliselt väljakujunenud situatsioon tänavseinas. Ajalooliselt väljakujunenud kvartalite struktuuri on osaliselt võimalik säilitada ja taastada isegi vanade tänavanimede taastamisega. Vanad tänavanimed ei tekkinud juhuslikult, vaid tänavate ja kvartalite ajaloolisele struktuurile vastavalt. Viljandis tuleksid muuta järgmised tänavate nimed:

praegune Pioneeri tänav - endine Pikk tänav

" V.Kingissepa - " Lossi

" Komsomoli - " Linnu

" Säde - " Lutsu

1944.a. põlenud kvartalis " Hiire

praegune Gagarini tänav - " Uus tänav

J. Tompi pl. - " Suurtüki
mis 'struktuuri' vastand
kannud?

Uued tänavate nimed võivad esineda uutes linnades või uutes iseisivates linnaosades, kus nende olemasolu õigustab kaasaegne linnaplaneering ja arhitektuur.

Säilitada tuleb olemasolev kruntide sisene haljastus. Vanadele pargitaolistele iluaedadele ei saa vaadata kui vabadele ehituskruntidele linnas. Neid ei tohi täis ehitada, vaid tuleb säilitada kui üht kõige väärtuslikumat, pikkade aastakümnete jooksul rajatud osa linnast. Kaasaegsele ehitustegevusele ei tohi ohvriks tuua vanalinna haljastust - vastupidi. Endine vallikraav tuleks kujundada südalinna ümbritsevaks haljasalaks. Seda on osaliselt juba tehtud Oru tänaval.

Tuleb säilitada ajaloolised hooned, mis on linna arhitektuuriajalooliseks pärandiks. Hooned, mis esindavad oma ajastu ehituskunsti ja ehitusstiili. Need on kõigepealt XVIII sajandi lõpul ehitatud ehitismälestised. Näiteks endine Kreiskooli hoone (ehitismälestisena kaitse all nr.294)(pr.Fr.Kuhlbari nim. 8-kl.koolihoone J.Tompi nim.plats nr.5). Elamute kompleksid V.Kingissepa tn. 4, 6, 10, 11, 13, 14, 19 ja 30. Sepa tn.8 ja 8-b. J.Tompi plats 3,

✓ ✓

Väike-Turu 8, Säde tn.1, Tartu tn.19 (elamu fassaad on kaitse all nr.296).

Muinsuskaitse seisukohalt väärivad kaitset ka hilisemad, XIX ja XX sajandil ehitatud hooned: V.Kingissepa tn.26, 28, 31. Posti tn.1, 6, 9, 11, 18, 22. Jakobsoni tn.21, 14, 16, 18, 47-c, 42, 49. Väike tn.3. Tompi plats 6, 8. Villatüüpi elamud Oru tänav nölvakul. Tartu tn.11, 20 ja sellest hoonest jätkuv hoonete rida Tartu tänava parempoolisel nölvakul.

Säilitada tuleksid ajaloolise ja kultuuriloolise väärtusega hooned. Näiteks vanad koolimajad, seltsimajad, eesti rahvusliku ärkamisaegse liikumisega seotud hooned, kirjanike ja kunstnike kodud jne. ("Sakala" toimetuse asus 1878-1879 Tartu tn.4, aastatel 1880-1882 asus see Jakobsoni tn.22, jne.). Kultuuriloolised faktorid määravad tihti hoone väärtuse astme ja annavad ajaloolisele hoonetele tema õige konteksti. Üksikhoonete kultuuriloolise väärtuse astme hindamine on omaette ülesanne ja kuulub töö teise etappi.

V.Kingissepa tänav tervikuna väärib vana linnatänavana eksponeerimist. Hoonete rekonstrueerimisel tuleks sellega tõsiselt arvestada.

Hoonete kapitaalremontide käigus tuleks säilitada ja taastada hoonete algne välisilme kõikides tema detailides (pilastrid, kapiteelid, karniisid, stiilsed ukse, lai püstlaudadest vooderdus jne.).

Eriti väärtuslikud on XVIII saj. lõpul rajatud ajaloolised hoonete ansamblid, millede arhitektuur ja mõljo loovad terviku. Näiteks J.Tompi nim. platsi ümbrus juba eelpool nimetatud hoonetega. J.Tompi nim. platsi restaureerimise üle tuleks tõsiselt mõelda; taastada munakivisillutis, vana turukaev ja endine nimetus "Suurturg". Turu ületoomine kaasaja turumajanduse juures on muidugi omaette probleem. Lilli, marju, jm. sellist võiks vanalin-

nas siiski müüa.

Omapärane ja väikelinlik on ka Oru tänava osa Trepimäest Kraavi tänavani. Vana vallikraav ja linnamüüri säilmed annaksid end siin hästi eksponeerida koos vanade hoonetega.

Huvitava ansambli moodustavad Pioneeri tn.3 ja 3-a koos vastasuvate kaubaaitadega (Pioneeri 2). Ehkki hooned on hilisemad (XIX saj. lõpp), väljendavad nad hästi oma ajastu sotsiaalmajanduslikest vajadustest väljakasvanud hoonete tüüpe. Omaette ansambli moodustab vana heinaturg, väike kolmnurkne väljak Väike-Turu ja Kauba tänava ristumiskohal koos teda ümbritsevate ärihoonetega. Hooneid kasutatakse praegu osaliselt laoruumideks. Traditsioonipärane kaupluste vöönd turuplatsi ümber tuleks taastada.

Toreda kaupmeheelamu ansambli moodustavad hooned Tallinna tn. nr.2 ja 2-A ja nr.4.

Uute hoonete püstitamisel Oru ja Pioneeri tänavale, tuleks kindlasti arvestada pinnase reljeefi ja olemasolevat haljastust. Uusi ehitisi võiks püstitada ainult vanade amortiseerunud puithoonete asemele, võttes eeskujuks villatüüpi hoonete lahendused ja sulatada uued hooned varasematega ühtlasesse ansamblisse (uued hooned ehitada ainult tänava äärde, reljeefi servale. Eriti tuleks arvestada olemasolevate hoonete kõrgusi ja gabariite.)

Järveäärsel nõlvakul tuleks lõpetada igasugune ehitustegevus (eriti kaitsetsooni piirides, Järve ja Pioneeri tänavate vahel).

Keskaegse linnamüüri säilmed koos vallikraaviga tuleksid edaspidi maksimaalselt eksponeerida, esmajoones Tartu ja Väike-Turu tänavate vahel. Sealse vallikraavi täitmine prahiga tuleks kategooriliselt lõpetada. Vanad amortiseerunud laohooned linnamüüri ees, tuleksid lammutada. Kuna keskaegne linnamüür on säili-

nud ja loetav osaliselt isegi maa peal, siis on tema eksponeerimine täiesti võimalik, lammutades amortiseerunud hooned müüri välisküljel (Tallinna tänaval). Vallikraav tuleks taastada või rajada selle asemele keskaegset linnaterritooriumi ümbritsev haljasvöönd, mis Oru tänaval ja Lossimägede ees on juba olemas.

Linna uus tsenter, linna administratiiv- ja juhtimisaparaat peaks kujunema Nõukogude väljaku äärde. Nõukogude väljak on praegu ajalooliselt väljakujunenud Tallinna, Tartu, Pärnu, Riia liiklussõlmeks. Uue linnatuumiku tekkimine sellele liiklussõlmemele on linnaplaani arengu seisukohalt loogiline lahendus. Spordihoone ja madalakorruselise hoiukassa paigutamine Tallinna tänava nurgale on linnaehituslikust seisukohast väärilahendus.

Vanalinna osas tuleks tõsiselt kaaluda tänavvalgustuse kujundamist varasemate, ajalooliselt väljakujunenud eeskujude põhjal.

Kaitsetsoonist tuleks välja viia tööstusettevõtted ja garaažid.

Südalinnaast tuleksid välja viia sõjaväeosad.

Kaitsetsooni piirides peaks olema tänavakatteks munakivisilutis ja graniitplaatidest kõnniteed. Eriti on see kehtiv vanade tänavate kohta, Olevi, Sepa, Pioneeri, Komsomoli, Kauba, Väike-Turu ja Säde tänavad.

Uusehituste kõrgus kaitsetsoonis ei tohiks ületada 2-3 korrust. Uute hoonete gabariidid peaksid olema kooskõlas vanade hoonete gabariitidega. Uute ehitatavate hoonete detailid (välisuks) võiksid oma kujunduselt jälgida vanu tisleritöö traditsioone.

Järveäärse ala hoonestus peaks piirduma ainult puhkajate teenendamiseks hädavajalike ehitistega (jäätisepaviljonid, väikesed kioskid, söökla-kohvik, vetelpääste jaam) jne. Puhkajate majutamise ja elutarbelise teenendamise kompleksi ei tohiks mingil

juhul välja ehitada järveäärsele alale. See ala peaks jääma looduslikult puutumatuks. Ka kunstlik liivaplaaž ei ole siin vajalik ega praktiline. Praegune kruusaauk jt. Kivistiku linnaosa looduslikult vähepakuvad maa-alad tuleksid haljastada, mitte hoonestada.

Suureulatusliku spordikompleksi jaoks sobiks üle Tartu maantee rajatava uue kunstliku järve piirkond.

Huntaugu mäe all olev heinamaa ja järveäärne pilliroog on suplemise ja päevitamise jaoks ka praegusel looduslikul kujul hästi sobiv.

Kõrghoonete väljaehitamine vanalinna territooriumile ja Huntangu mägede lähedusse on vastuvõetmatu.

Kõrghoonete püstitamise asemel on võimalik olemasoleva reljeefi iseärasusi rõhutada linna ajaloolise silueti taastamisega, s.o. eeskätt lossimägede esiletoomisega, mida aga oluliselt takistaks ülalnimetatud kõrghoonete väljaehitamine. Lisaks sellele tähendaks kõrghoone püstitamine Pioneeri tänava äärsele nõlvakule, s.o. eestlaste muistse asula ja vanima linnatuumiku kohale otsest vanalinna ajaloolise struktuuri lõhkumist ja võtaks ära võimaluse edaspidi viia läbi sellel territooriumil arheoloogilisi kaevamisi.

Lossivaremed ja lossivallid, samuti eelkindlused tuleksid võsast välja puhastada. Kindlusemüürid tuleksid konserveerida ja korrastada. Taastada tuleks samuti ajaloolises linna siluetis domineerinud Jaani kiriku barokne tornikiiver.

Kõrghooned võiksid paikneda uutes elamurajoonides, kusjuures oleks soovitav nende arhitektuuri individualiseerida. Mitte kasutada üleliidulisi standardlahendusi.

Järve vastaskalde loodus tuleks säilitada puutumatuna. Vii-

ratsi sovhoosi keskust ei tohiks laiendada järveäärsele nõlvakule. Lossimägede piirkonnast tuleksid välja viia tööstusettevõtted (Nahatööstus "Leek" ja Ekskavaatoritehase tsehh).

Vanalinna hooneid tuleb vaadelda ansambli seisukohalt, linna tervikilme seisukohalt. Praegune Viljandi arhitektuur väljendab hästi selle linna ajaloolisi arengu etappe. Vanade hoonete kaasaegse kasutamise kohta tuleb koostada hoonete funktsionaalse kasutamise skeem (mis on VRV uurimistöö teine etapp). Palju vanu ehitisi ei saa enam kasutada elamuiks. Hoonete kasutamisel uueks otstarbeks tuleb lähtuda olemasolevast arhitektuurist. Hoonete rekonstrueerimine oleneb üksikute hoonete väärtuse astmest, säilivuse määrast ja nende tehnilisest seisundist. Mitteväärtuslike hoonete järk-järguline uuendamine on iseenesest mõistetav.

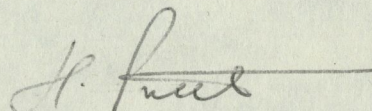
K o k k u v õ t e

Tehtud töö kokkuvõte näitab, et Viljandi ajaloolise linna-keskuse väärtuse aluseks on tema looduslik omapära ja sajandite jooksul kujunenud ajalooline omapära, millest kasvavad välja tänapäeva linnaehituse probleemid. Viljandi ajalooline linnakeskus on ajalooliselt kujunenud tervik, oma keskaegse linna territooriumi, keskaegse tänavatevõrgu, XVIII sajandi lõpust ja XIX sajandist pärineva hoonestuse linnaehitusliku situatsiooni ja arhitektuuriga.

Vanalinna omapära üldilme ja ajalooline väärtus ei seisa mitte ainult üksikult võetud ehitismälestistes, vaid paljudes linna ilmet ja siluetti moodustavates faktorites. Oluline tähtsus on siin vanadel ehitustraditsioonidel, kohelike ehitusmeistrite, seppade ja tislerite töö erijoontel hoonete fassaadide viimistlusel, arhitektuursetel väikevormidel, haljastusel, tänavkattel, valgustusel jt. linna omapärast keskkonda kujundavatel elementidel.

Viljandi looduslikesse eeldustesse ja põliste traditsioonidega linnalisse tervikusse tuleb kaasajal suhtuda tõsise tähelepanuga, kasutades säilinud ajaloolisi väärtusi maksimaalselt linna kordumatu omapära esiletoomiseks.

Koostanud:

/H. Sirel./

VRV van.tead.töötaja

298 4 14 101
1002 1

Kasutatud arhiivimaterjalid

Riiklik Ajaloo Keskarchiiv (RAKA):

Fond	Nim.	s.ü.
108	6	40, 42
298	3	67, 135, 203, 242, 244, 247, 263, 280, 333, 458, 459, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 469, 470, 471, 472, 473, 474
298	5	20/17, 21/18, 22/19, 23/20.
308	2	30, 31.
308	3	-3, -4
308	6	40, 41, 42, -1
308	30	-3, -4
384	1	1035
1002	1	1-16 14 on kops
1002	2	1, 4, 11, 15, 17, 23, 18 (12), 71, 72, (405), 373, 374, 1116.
1002	3	4, 11, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 24 NBS. week No 43
1002	4	22, 23, 1158-1160
3780	1	143, 144, 145, 411, 413, 415, 431, 433, 439, 440, 442, 462, 464, 503, 504, 516, 517, 520, 552, 575, 588, 594.

Vabariikliku Restaureerimisvalitsuse arhiivi käsikirjad:

Üprus, H., Zobel, R., Tallinna kesklinna rekonstrueerimine. Planeerimise eksperimentaalne projekt. Ettepanekud Tallinna vanalinna (kaitsetsooni) regenereerimiseks. P-1114, köide XIII.

Üprus, H., Hoonestuse vanus ja stiilid. PT-6, Tallinn 1966/67.

Zobel, R., Hoonestuse inventariseerimise alusplaanid, PT-3, Tallinn 1966/67.

Üprus, H., Zobel, R., Niguliste kvartali hoonestamise arhitektuur
ajaloolised eritingimused. P-978, Tallinn, 1968.

Üprus, H., Tallinna vanalinna hoonestuse arhitektuuriajaloolise
inventariseerimise aruanne. Metoodika. Tallinn 1966/67

Üprus, H., Hoonestuse arhitektuuriajalooline ja linnaehitus-aja-
looline väärtus, PT-9, Tallinn, 1966/67.

Zobel, R., Vanalinna osatähtsus linna üldises generaalplaanis.
P-1068, Tallinn 1965.

Üprus, H., Inventariseerimise metoodika ja esimesed tulemused,
PT-1, Tallinn, 1966.

Üprus, H., Tallinna vanalinna omapära, P-689.

Muuseumide arhiivid:

1. Fotod Riikliku Etnograafiamuuseumi kogust Tartus.
2. Fotod ja gravüürid Riikliku Ajaloomuuseumi kogust Tallinnas.
3. Fotod ja gravüürid Viljandi rajooni Koduloomuuseumi kogust.
4. Fotod erakogudest.

Kasutatud kirjandus.

Amelung, F., Viljandi linna ja ümbruskonna ajalugu 1210-1625.

Arbusov, L., Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands,
Mitau, 1890.

B(esbardi)s, C.E., Materialien zur Geschichte der Stadt Fellin.

Bunge, F.G., Archiv für die Geschichte Liv-, Ehst- und Curlands
VI, Reval 1851.

Campe, P., Lexicon Liv- und Kurländischer Baumeister, Bauhand-
werker und Baugestalter von 1400-1850, Stockholm 1951.

Eesti arhitektuuri ajalugu, Tallinn 1965.

Fellin, Livländisches Landesgymnasium.

"Felliner Anzeiger", 1878-1915.

Felliner Blätter, Hrsg. von F.Dsirne, J.Meyer, E.J.Karow, 1857.

Felliner Burgruinen.

Felliner Litterärische Gesellschaft, Jahresbericht der F.L.G. pro
1882-1883-1912 u.1917.

Historische und geographische Beschreibung der Stadt Fellin,

Fellin 1764, Müller, Sammlung russ. Gesch. IX.

Holst, E., Die Entwicklung der Stadt Fellin und ihrer Verfassung,
Dorpat 1864.

Hupel, A.W., Topografische Nachrichten von Lief- und Estland, Ri-
ga, 1774 I, 1777 II, 1782 III.

Iljins Atlas von Russland.

"Inland", 1840, nr.33, 34, "Zur Geschichte des Schlosses und der
Stadt Fellin".

1860, nr.17, "Etwas über Fellin".

1860, nr.19, A.Dehn, "Zur Chronologie der Fellinschen
Prediger".

1862, nr.42, "Zur Geschichte der Stadt Fellin".

1863, nr.3, "Zur Geschichte der Stadt Fellin".

Johansen, P., Nordische Mission, Revals Gründung und die Schweden
siedlung in Estland, Stockholm 1951.

Joost, R., Viljandi loodus, ajalugu, vaatamisväärsused, Viljandi
1963.

Jung, J., Läti Henriku Liivimaa kroonika, Tartu 1881.

Karling, S., Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung, Stock-
holm 1936.

Karma, O., Tööstuslikust revolutsioonist Eestis. Tööstus kuni
1917.aastani, 1963.

Kenkmaa, R., Vilbaste, G., Tallinna bastionid ja haljasalad, Tal-
linn, 1965.

Kettunen, L., Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen
Helsinki 1955.

"Kodumaa", 1905-1908.

Kriese, Th., Einige Blicke in die Geschichte der Vorzeit Fellins,
Blick 1, Pernau 1837-1843.

Kröger, J.W., Verkehr und Adresbuch der baltischen Provinzen
1893/94, Riga 1893.

Laid, E., Varbola Jaanilinn, kogumikust Muistsed Eesti Linnused,
Tartu, 1939.

Lief- und Estländischer Staats- und Adresskalender auf das Jahr
1785.

Liiv, O., Lisandeid eesti rahvakooli ajaloole 17.sajandi lõpul.

Linde, J.G., Beschreibung der Stadt Fellin. Koguteoses "Sammlung
Russischer Geschichte, des neunten Bandes erstes
Stück", St.Peterburg 1764.

- Löwis of Menar, K., Heilegung der Überbleibsel der St. Katharinenkapelle in Fellin, Fellin 1909.
- Maramaa, Viljandi juht, Viljandi 1936.
- Moora, H., Muistsed Eesti linnused, Tartu 1939.
- Moora, H., Ülevaade Viljandi rajooni ajaloost. Käsikiri Viljandi Koduloomuuseumis.
- Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik, Tallinn 1955.
- "Neue Dorpt. Zeitung", 1866, nr.56, "Ein alter Hauskauf und Verkauf - Brief (1544)."
- Pöld, P., Eesti kooli ajalugu, Tartu 1933.
- Richter, A., Baltischer Verkehrs und Adressbücher, Riga 1913.
- "Sakala", 1878-1905, 1911-1917.
- Schmidt, G.U., Aus meinem Leben. Erinnerungen von G.M. Schmidt, Vorsteher der Privat. Lehr- und Erziehungsanstalt für Knaben in Fellin in Livland. Dorpat 1878.
- Tiik, L., Vana Tallinn. Ajaloolis-geograafilise käsitelu linna tekkimisest ja kujunemisest, Tartu 1957.
- Tuulse, A., Die Burgen in Estland und Lettland, Dorpat 1942.
- Viljandimaa. Koguteos I, üldosa, Tartu 1939.
- Viljandi rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 1968, ettekannete kokkuvõtteid, Tallinn 1968.
- "Viljandi Teataja", 1910-1914.
- Waldmann, F., Schulgeschichte Fellins, F.L.G., Jahresbericht 1888, Fellin 1889.
- Winkelmann, E., Bibliotheca Livoniae Historica, Berlin 1878.
- Zobel, R., Tallinna linnamüür, Tallinn 1966.